

***AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ***

Magistratura mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Quliyev Pərviz Vaqif oğlu

***“İSTEHSAL SFERASININ MATERIAL RESURLARI İLƏ
TƏMİNATININ TƏŞKİLATİ-İQTİSADI MEXANİZMİ”
Mövzusunda***

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060408 ”Markrtinq“

İxtisaslaşma:

”Marketing“

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. E.N.Quliyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. A.S. Aşurov

Kafedra müdiri:

i.e.d., dos. T.İ. İmanov

Bakı – 2017

Mündəricat

Giriş.....	3
 <i>FƏSİL I. Müasir iqtisadi şəraitdə material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının konseptual əsasları</i>	
1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının idarəetmə sistemi və onun formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi	8
1.2. Material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikro iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları	13
1.3. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi	20
 FƏSİL II. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin qiymətləndirilməsi	
2.1. İstehsal sferasının material resursları ilə optimal təminatında təsərrüfat əlaqələrinin rolu və onun mövcud vəziyyətinin dəyərləndirilməsi	34
2.2. İstehsal müəssisələrinin maddi-texniki təminatı prosesini tədqiqi	46
2.3. İstehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə göstəricilərinin təhlili	53
 FƏSİL III. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması perspektivləri	
3.1. Sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəetmə mexanizminin işlənilib hazırlanması	61
3.2. İstehsal yerlərinin material resursları ilə təminatı üzrə rəşional srukturun formalaşdırılması	69
 Nəticə və təkliflər	89
 İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	90
 Резюме	93
 Summary	94

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyatının bazar-kapitalist təsərrüfatçılığı sistemi kimi formalaşdırılması ümumdövlət mülkiyyətinin çoxsahəli və bərabər hüquqlu, eləcədə çoxukladlı təsərrüfat subyektlərinə çevrilməsi və yeni şəraitə uyğun dövrün tələblərinə cavab verən dövlət və təsərrüfat qurumlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu yeni şəraitdə fəaliyyət göstərə biləcək istehsal sahələrinin material resursları ilə təminatı sistemi kimi təchizat-satış strukturlarının yaradılması məqsədilə hökumətimiz müəyyən tədbirlər görmüşdür. Belə ki, 1992-ci il avqustun 21-də Prezidentin 148 sayılı sərəncamı ilə keçmiş Dövlət Maddi-texniki Təchizat Komitəsinin bazasında Maddi-Ehtiyatlar Nazirliyi yaradılmışdır. Bundan dörd il sonra isə 17 avqust 1996-cı ildə 519 sayılı yeni fərmanla həmin nazirliklə birlikdə Ticarət Nazirliyi ləğv edilmiş və onların bazasının kiçik bir hissəsində Dövlət «Azərkontrakt» Səhmdar Cəmiyyəti meydana gəlmişdir. Bu və ya digər proseslərlə əlaqədar bəzi iqtisadçı-alimlər belə hesab etməyə başlamışlar ki, güya ölkəmizdə müəssisə və təşkilatların maddi-texniki təchizatı və hazır məhsullarının satışı işləri heç kim tərəfindən təşkil edilib, planlaşdırılıb və idarə olunmur. Lakin bu heç də belə deyil, baxmayaraq ki, bu sahədə bir qədər anlaşılmamazlıq və boşluq yaranmışdır. Belə ki, hal-hazırda dövlət müəssisələri və dövlət sifarişçilərini yetirən müəssisə və təşkilatların, o cümlədən Dövlət Dəmir yolu İdarəsi, Dövlət Neft Şirkəti, Xəzər Dənizi Gəmicilisi və s. kimi sistemlərə daxil olan müəssisələrin özlərinə məxsus təchizat-satış strukturları fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı alternativ mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq fərdi təchizat və satış qurumları müstəqil və bəzi hallarda, marketinq xidməti şöbəsinin nəzdində fəaliyyət göstərilir. Nə qədər ki, insan cəmiyyəti mövcud olacaq bir o qədərdə istehsal sferasının material resursları təminatı və bu sferanın hazır məhsullarının satışı sistemləri də istehsal və ticarət kimi labüd olacaq və bu sahədə yerinə yetirilən elmi-tədqiqat işləri aktuallıq kəsb edəcəkdir.

Təcrübədə idarəetmə, o cümlədən istehsal sferasının material resursları ilə maddi-texniki təminatı və satışı sistemlərinin effektiv idarə edilməsi, istehsal şirkətləri və firmalarının qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün çoxsaylı vəzifə və funksiyaları yerinə yetirərək, işçi heyətlərinin fəaliyyətlərinin təşkilini, əsas fondlar və dövrüyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasını, planlaşdırmasını, tənzimləməsi və üzərlərində müvafiq nəzarət işlərinin və s. qurulmasını nəzərdə tutur. Bir magistr dissertasiyası işində bütün bunları tam əhatə etmək mümkün olmadığı üçün biz əsas diqqətimizi müəssisə, firma, şirkət, konsern, və s. səviyyələrdə maddi-texniki təminat (MTT) və onun məntiqi nəticəsi olan satış sistemlərinin fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar müvafiq struktur bölmələrinin yaradılması və işlək mexanizminin qurulmasında cəmləşdirmişik.

Bununla yanaşı, müasir tələbləri nəzərə alaraq, təqdim edilən magistr dissertasiyası işində elmi - nəzəri məsələlərlə yanaşı, ölkəmizdə real MTT və satış strukturları kimi formalaşmış “Azərkontrakt” səhmdar cəmiyyəti, Dövlət Satınalmaları Agentliyi və əvvəllər istehsal birliyi kimi tanınan, indiki məşhur “Azərneftkimyamaş” ASC – nin neft maşınqayırması müəssisələrinin material resursları ilə təminatı sisteminə geniş yer ayrılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi bazar iqtisadiyyatı bərqərar olmuş ölkə kimi Azərbaycan Respublikasında istehsal sahələrinin *material resursları ilə təminatının müasir təşkilati-iqtisadi mexanizmini açıb göstərərək*dən ibarətdir. Tədqiqatın qarşısında duran əsas vəzifələr isə bunlardır:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının idarəetmə sistemi və onun formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyinin aşkar edilməsi;
- material resurslarının idarəetmə sisteminin makro- və mikro iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanlarının araşdırılması;
- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizminin öyrənilməsi;

- istehsal sahələrinin material resursları ilə optimal təminatında təsərrüfat əlaqələrinin rolunun müəyyən edilməsi və onun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- istehsal müəssisələrinin maddi-texniki təminatı prosesinin təhlil edilməsi;

- istehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;

- ölkədə istehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin verilməsi.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasında istehsal sahələrinin material resursları ilə təminatı sisteminin müasir menecment və marketing prinsiplərindən çıxış edərək araşdırılması və təşkilatı-iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması məsələləridir. Bununla əlaqədar tədqiqat prosesində əsas diqqət material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarına, ölkədə bu sistemin real vəziyyətinin öyrənilməsinə və gələcəkdə daha mütərəqqi səviyyəyə qaldırılmasına yönəldilmişdir. Əsas tədqiqat obyekti kimi "Azərneft kimyamaş" ASC-nin neft maşınqayırması müəssisələri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti təbii sərvətlərin nisbətən tükənməsi şəraitində istehsal sahələrinin material resursları ilə təmin edilməsi üzrə işlək təşkilatı-iqtisadi mexanizmin yaradılması məsələlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənilməsi metodikası. Tədqiqatın artmaqda olan tələblərə cavab verməsi üçün xeyli sayda elmi - nəzəri və konkret materiallardan, əsasən də müxtəlif ölkələrdə və respublikamızda material resurslarının idarə edilməsinə, müəssisələrin maddi – texniki təchizatı problemlərinə, maddi ehtiyatların idarə edilməsi və logistik məsələlərinin həllinə həsr edilmiş elmi əsərlərdən, jurnallardan, dərsliklərdən, ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti və inkişaf meyillərini xarakterizə edən rəsmi statistik göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin yerini yetirilməsi zamanı kompleks və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı problemləri və təşkilati-iqtisadi mexanizmi müasir marketinq elminin prinsipləri və yanaşmaları tədqiq edilmişdir;

- yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının konseptual əsasları, bu sistemin makro və mikro iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları açıqlanmışdır;

- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi verilmişdir;

- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sistemi faktoloji materiallar əsasında təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- ölkəmizdə istehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri və perspektivləri marketinq tələblərinə uyğun elmi cəhətdən kompleks araşdırılmışdır;

- aparılmış tədqiqatlar əsasında gələcəkdə ölkəmizdə istehsal yerlərinin maddi-texniki təminatının səmərəli strukturların formalaşdırılmasına dair təşkilati – iqtisadi mexanizmin variantları təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Bütün dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının həbi-strateji və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi birbaşa istehsal sferasının inkişaf səviyyəsi və material resursları ilə təminatı problemlərinin effektiv həllindən asılıdır. Təqdim edilən magistr dissertasiyasının mövzusu sözü gedən məsələlərə həsr edildiyindən, onun araşdırılması prosesində toxunulan problemlər və onların həlli yollarının göstərilməsi, eləcə də sonunda əldə edilən nəticə və təkliflər də ölkəmizin iqtisadiyyatının davamiyyətli inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Bununla yanaşı, tədqiqat prosesində son 25-30 il ərzində ölkəmizdə material resurslarının idarəetmə sistemi, eləcə də istehsal sferasının maddi-texniki resurslarla təmin edilməsinə yönəldilən praktiki təcrübələr hərtərəfli araşdırılmış, müasir baxımdan qiymətləndirilmiş və sistemləşdirilmişdir ki, araşdırılan materiallar tədqiqatçılar və praktiki işçilərin sərəncamına verilsin.

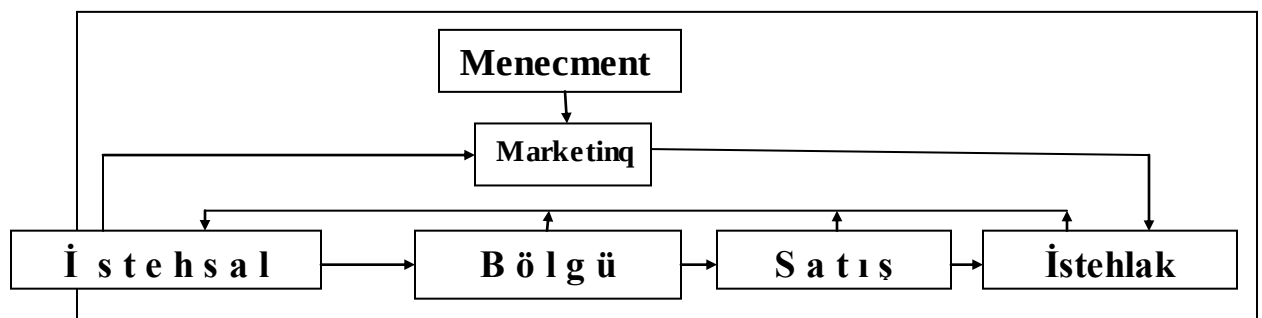
Magistr dissertasiyası işində ardıcıl olaraq material resurslarının idarəetmə sisteminin makro- və mikro-iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları aşığılanması, istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi tədqiq edilmiş və mövcüd vəziyyəti əsasən “Azərkontrakt” səhmdar cəmiyyəti və “Azərneftkimyamaş” ASC maşınqayırma müəssisələri təmsalında dəyərləndirilmiş, ölkəmizin sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəetmə mexanizmi işlənilib hazırlanmış, istehsal yerlərinin material resursları ilə təminatı üzrə rəasional srukturların yaradılması üçün praktiki tövsiyyələr edilmiş və təkliflər verilmişdir.

FƏSİL I. Müasir iqtisadi şəraitdə material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının konseptual əsasları

1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının idarəetmə sistemi və onun formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının idarəetmə sistemi və onun formalaşdırılması ictimai istehsal və məcmu ictimai məhsulun yaradılmasına bilavasitə təsir göstərir. İqtisadi klassiklər hər zaman qeyd etmişlər ki, yalnız əmək prosesinin üç elementi – insanın məqsədyönlü fəaliyyəti olan əmək, əmək vasitələri və əmək cismələri olduqda istehsal prosesi baş tuta bilər.

Cəmiyyətin inkişaf etdikcə insanları onlara lazım olan maddi nemətlərlə və istehsal yerlərini isə dövrüyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsi zəruriyyəti xüsusi vəzifə və funksiyaların effektiv icrasına ehtiyac yaratmışdır. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin istehlak malları ilə, istehsalın istehsal-texniki təyinatlı məhsullarla təminatı pərakəndə və ya topdansa satış ticarəti formasında həyata keçirilir. Kapitalist təsərrüfatçılıq sistemində istehsalın istehsal-texniki təyinatlı məhsulların əldə edilməsi prosesi əsasən fərdi qaydada - mülkiyyətçilərin özləri tərəfindən həyata keçirilir. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrdə **material resurslarının idarəedilməsi** problemləri bir qayda olaraq marketing konsepsiyası əsasında həll edilir (şəkil 1.1).

Şəkil 1.1. Bazar münasibətləri şəraitində material resurslarının idarəetmə modeli

Səkildən göründüyü kimi, material resurslarının idarəedilməsi marketingdən başlayır, çünki marketing elmi müasir idarəetmə elmi kimi tanınan menecment elminin funksiyasıdır. Marketing elmi isə tələb edir ki, hər şeydən əvvəl məhsulun istehsalı yox,

alıcılar, bazarın konyukturası və tutumu, rəqiblər, məhsulların bölüşdürülməsi və satışı kanalları, qiymət məsələləri və s. öyrənilsin.

Keçən əsrin 60-ci illərinin sonundan hal-hazırda qədər bazar subyektlərinin - əsasən də istehsalçı müəssisələrin rəhbər tutacağı sosial-etik marketing konsepsiyası şəraitində məqsəd bazarlarında tələbatın tədqiq edilməsi, buna uyğun məhsul istehsalı və satışının həcmi, çeşidi və keyfiyyəti cəmiyyət üzvlərinin rifahını, qəbul edilmiş sosial - etik normaları və standartları nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bazar iqtisadi münasibətləri sisteminin tələbləri əsasında fəaliyyət göstərən ölkələrin əksəriyyətində material resurslarının idarəetmə sistemi müasir dövrdə tam formalaşdırılmamışdır. Təbii ki, belə bir sistemin bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşdırılması zəruriyyəti aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır:

1. Bazar iqtisadiyyatı üçün işlək təsərrüfat mexanizminin yaradılması.
2. Makro- və mikro- səviyyələrdə iqtisadi artımın və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi.
3. Əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması məqsədilə dövlətin monetar siyasətinin həyata keçirilməsi.
4. Dünya ölkələri arasında təbii sərvətlərin qeyri-bərabər bölünməsi.
5. Müəssisələrin və insanların təbii- iqlim və coğrafi amilərdən asılılıqlarının azaltması.
6. Ölkələrin müxtəlif ictimai- iqtisadi sistemlərdə və iqtisadi inkişaf mərhələlərində olması.
7. Müəssisələrin və insanların beynəlxalq inteqrasiya və əmək bölgüsü proseslərində iştirak etməsi.
8. Elm, texnika, texnologiya və yeni istehsal nəqliyyatlarının kommersiya əsaslarına uyğun alıcılara çatdırılması.
9. Bölgü kanallarının seçilməsi, nəqliyyat vasitələri arasında yüklərin bölüşdürülməsi, yüklən anbar və bazalarda (terminallarda) saxlanması kimi problemlərinin həll edilməsi.
10. Material resurslarının dövretmə sürətinin artırılması, bazar subyektlərinin transaksion xərclərinin azaldılması və mənfəətlərinin yüksəldilməsi.

11. Material resurslarının istehlakçılara çatdırılmasında risklərin azaldılması və mötəbərliyin yüksəldilməsi.

12. Ölkələr arasında infrastrukturun qeyri- bərabər olması və problemin kəskinləşməsi.

13. Əhali məskunlaşmış ərazilərdə təbii sərvətlərin nisbi tükənməsi və yeni sərvətlərin tapılması problemlərinin kəskinləşməsi.

14. İnsanların sayının və tərkibinin dəyişməsi ilə əlqədar bazar tələb və təkliflərinin təkmilləşdirilməsi ehtiyaclarının artması və s.

İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı konkret vəzifə və funksiyaları yerinə yetilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, MTT-in və satışın vəzifələri bu sistemin strateji, yəni ana xəttini təşkil edir. Funksiyalar isə həmin vəzifələrə nisbətən daha genişdir, onlardan doğur və strategiyanın faktiki reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Funksiyaların sayı vəzifələrin sayından çoxdur və onlar təcrübədə vəzifələrin yerinə yetirilməsi işlərinin toplusundan ibarətdir. Təşkil, planlaşdırma, idarəetmə funksiyaların əsasını təşkil edir və real zaman və məkanda vəzifələrin praktikaya tətbiqindən ibarətdir.

Müəssisələrdə maddi-texniki təchizat prosesini həyata keçirən struktur bölmələrinin spesifik xüsusiyyəti bilavasitə təchizat-satış prosesini həyata keçirən şöbə və bölmələrin, habelə bu prosesin həyata keçirilməsinə xidmət edən təşkilat və idarələrin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu şöbə və bölmələrin arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin və təbəçiliyin, habelə kommersiya müəssisələrinin tərkibinin məcmuusu həmin müəssisələrin təşkilati quruluşu adlanır.

Müəssisələrinin tərkibi dedikdə isə onlara daxil olan şöbə və bölmələrin, müstəqil anbar və bazaların, habelə həmin müəssisələrin təbə olduğu üst qurumların - təşkilatların cəmi siyahısı, yəni məcmuusu başa düşülür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə və olardan kənarda fəaliyyət göstərən istehsal sferasının material resursları ilə təminatı ilə məşğul olan MTT və satış sisteminin qarşısında duran vəzifə və funksiyaların icrası aşağıdakı əsas səbəblərə görə xeyli çətinləşir:

1) Bazar iqtisadiyyatının özü və həyata keçirilən marketing tədbirləri ictimai və sosial həyatla yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafını, o cümlədən, cəmi istehsalı və istehlakı intensivləşdirir, məhsulların həyat dövrünün daima qısaldılması meyllərini artırır.

2) Bazar iqtisadiyyatının özü tələb edir ki, sağlam rəqabət mühiti yaradılsın və bununla ətraf mühitdə qeyri-müəyyənliklər və onlarla əlaqədar təsərrüfat – iqtisadi və maliyyə riskləri də artır.

3) Elm, texnika, texnologiyalar daima yeniləşməsi yeni məhsulların, maşın və mexanizmlərin, istehsal sahələri və xidmət sferalarının yaranmasına səbəb olur.

4) Əhəlinin sayının daima artması, tərkibində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, onların təhsilinin artması, mədəni səviyyələrinin yüksəlməsi istehlak etdikləri məhsul və xidmətlərin tərkibcə dəyişməsinə və nəticə kimi tələb və təklifin də tarazlaşdırılmasını labüd edir.

5) Əhəli yaşayan ərazilərdə təbii sərvətlərin nisbətən tükənməsi və yeni təbii resurs mənbələrinin insanlar tərəfindən coğrafi baxımdan uzaqlaşması, sənaye sahələrində görülən işlərin, xammal və materialların bahalaşması.

6) Əhəli yaşayan regionlarda yeni infrastruktur problemlərinin meydana gəlməsi.

7) Təsərrüfat əlaqələrinin yenidən qurulması və mürəkkəbləşməsi.

8) Xarici ticarətin liberallaşması.

9) Müxtəlif biznes sahələrində mənfəətçilik norması və rentabellik səviyyələrinin vaxtaşırı dəyişməsi.

10) Dövlətin proteksionist siyasəti, embarqolar, qadağalar, inhisarçılıq meylləri, korupsiya və s.

Beləliklə, **istehsal sferasının material resursları ilə təminatı** ilə məşğul olan maddi-texniki təchizat bölmələrini qarşısında əsasən aşağıdakı vəzifələr durur:

1) Sifariş edilmiş xammal və materialların, maşınların, mexanizmlərin və avadanlıqların, alətlərin, yanacaqların və sürükü yağlarının, eləcə də istehsal üçün lazım olan digər material resurslarının vaxtlı-vaxtında və dəst şəklində istehsalçı - müəssisələrdən və ya müvafiq vasitəçilərdən istehlakçı – müəssisələrə onları sifariş edənlərə alınıb gətirilməsi (göndərilməsi) - çatdırılması. Bu, o deməkdir ki, sifariş edilən maddi resurslar, sifariş paketində və məhsul göndərmə müqavilələrində

göstərilmiş həcm və çeşiddə müəyyən ahəngdarlıqla, sifarişçilərin istehsal tsiklinə və ritmlərinə uyğun təyinat yerlərinə göndərilməlidirlər.

2) Tədarük edilərək alınıb gətirilən və satılan maddi resurslar sifariş paketində nəzərdə tutulmuş və müqavilələrdə göstərilmiş keyfiyyətdə olmalıdırlar.

3) Material resurslarına qənaət edilməsi. Material resurslarına qənaətin texniki, texnoloji və təşkilati imkanları mövcüddür. Bununla yanaşı, material resurslarının məsrəf normalarının optimallaşması, istehsal tullantılarının azaldılması, tullantıların istehsala cəlb edilməsi, materiallardan təkrarən istifadə olunması, bahalı və qıt olan materialın nisbətən ucuz materiallarla və daha asan yolla əldə olunan məhsullarla əvəz edilməsi, kimya və biologiya texnologiyalardan istifadə olunması və s. qənaət imkanını genişləndirir.

4) Dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin artırılması. Material resursların dövretmə sürəti yüksəldikcə iqtisadi sahələrdə mövcud maddi ehtiyatlarının ümumi kütləsi azalır, həmin istehsal və istehlak vasitələrinə çəkilən xərclər və, nəticə kimi dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləği aşağı düşür. Belə ki, xammal və materialların alınması, gətirilməsi, saxlanması və əmtəə ehtiyatının yaradılmasına pul vəsaitləri sərf edilir. Həmin maliyyə resurslarının optimal idarə edilməsi və tədarükə xərclərinin azaldılması məqsədilə **istehsal sferasının material resursları ilə təminatı** sistemi, yəni maddi-texniki təchizat işləri ilə məşqul olan qurumlar elə tədbirlərdən istifadə etməlidirlər ki, maddi resurslar ictimai istehsalın hər bir mərhələsindən daha sürətlə - qısa vaxt ərzində keçsin. Həmin tədbirlər kompleksinə daxildir: istehsal prosesinin texniki və texnoloji təminatının gücləndirilməsi sayəsində hazır məhsul istehsalı prosesinin qısaltılması və tezləşdirilməsi, ictimai istehsal prosesinin bütün mərhələlərində istehsal - satış və nəqliyyat ehtiyatlarının azaldılması və minimuma endirilməsi, müasir logistika elminin imrankarından geniş istifadə edilməsi, o cümlədən nəqliyyat prosesinin və yükləmə - boşatma işlərinə ayrılan vaxtların qısaldılması, yüklərin anbarlarda və terminallarda saxlanması müddətinin azaldılması və s. daxil edilir.

5) Daxili mənbələrin səfərbər edilməsi və qeyri - mərkəzləşdirilmiş qaydada material resursları tədarükünün genişləndirilməsi. Bu vəzifə əsasən dövlət müəssisələri

və dövlət sifarişçilərini yerinə yetirən firmalara, yəni qeyri dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən və bəzi özəl tipli müəssisələrə də aiddir. Təcrübədə hər bir müəssisə (firmada, şirkətdə və s.) səviyyəsində təşkilati, texniki-texnoloji və sosial-iqtisadi imkanlar aşkar edilir ki, olardan istifadə etdikdə məhsul istehsalı və satışını genişləndirmək və maliyyə-iqtisadi məsələləri daha tez və effektiv həll etmək mümkün olur. Məsələn, hər bir istehsalçı müəssisədə istifadə olunmayan istehsal gücləri (o cümlədən, isə növbələrinin sayını artıraraq), yerli materiallar və imkanlardan istifadə mənbələri aşkar olunma ehtimalları istina edilmir.

6) Tədavül xərclərinin aşağı salınması. Tədavül xərcləri dedikdə material resurslarının istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar çəkilən bütün xərclər başa düşülür. Tədavül xərclərinə daxildir: yüklərin nəql edilməsi, yüklənməsi, boşaldılması, anbar və bazalarda saxlanılması xərcləri, tədavül sferasının idarəetmə məsrəfləri və s. (Mövcud təsnifata görə tədavül xərcləri xalis və əlavə hissələrə bölünür).

Qeyd edildiyi kimi, yuxarıda sadalanan vəzifələri **istehsal sferasının material resursları ilə təminatı** sisteminin strategiyası kimi qəbul etsək, həmin vəzifələrin taktiki həllini bu funksional bölmələrin illər boyu praktikada yerinə yetirdikləri funksiyalar kimi təsdiq etmək olar.

1.2. Material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikroiqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları

Bazar münasibətləri şəraitində material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikroiqtisadi şəraitə adaptasiyası kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminin qanunları, qanunauyğunluqları və işləməsi prinsiplərinə uyğun reallaşır. **Təcrübədə material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikroiqtisadi şəraitə uyğunlaşması – adaptasiya olunması əsasən aşağıdakı amillərin təsiri altında reallaşır:**

- 1) Mövcud ictimai – iqtisadi sistemlərlə.**
- 2) Ölkələr üzrə sosial qurumların tarixi kökləri, inkişaf yolları və əldə etdikləri təcrübələrlə.**
- 3) Ölkələrin ərazilərinin miqyası və təbii sərvətlərinin zənginliyi.**

4) Ölkələrin yerləşdiyi coğrafi məkan və təbii – iqlim şəraitlərilə.

5) Ölkənin milli iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələrinin təşkilat quruluşu.

Təşkilat quruluşunun hər bir elementi bu və ya başqa dərəcədə maddi-texniki təchizat, kommersiya funksiyasını yerinə yetirir. Bundan başqa, xalq təsərrüfatının təşkilat quruluşunun və idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsi maddi-texniki təchizat orqanlarının təşkilat quruluşunun və idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsinə səbəb olur. Deməli, xalq təsərrüfatının ümumi idarəetmə təchizat-satış orqanlarının da quruluşunu müəyyən edir.

6) İstehsalın həcmi və xarakteri. Məlumdur ki, istehsalın həcmi artdıqca bir qayda olaraq məhsulgöndərmələrin və istehlakçıların da sayı artır, təsərrüfat əlaqələri mürəkkəbləşir, materialların kəmiyyət və keyfiyyətə qəbul edilməsi, eləcə də istehsal istehlakına hazırlanması üzrə əmək məsrəfləri artaraq, əlavə vaxt və maliyyə resursları tələb edir. Bütün bunlarla yanaşı, istehsalın xarakterindən asılı olaraq onun təchizat prosesi də dəyişir. Belə ki, kütləvi və ixtisaslaşmış istehsalda əsasən az nomenklaturada, birbərəbərdə və nisbətən böyük həcmdə material resursları istehlak edilir. Deməli, təchizat prosesi nisbətən sadə olur və bir o qədər çətinlik törətmir. Orta seriyalı istehsalda istehlak maddi resursların nomenklaturası artır, hər bir materialın istehlak həcmi nisbətən azalır və deməli, təchizat prosesi bir o qədər mürəkkəbləşir. Nəhayət, fərdi xarakterli istehsalda material resursların həm nomenklaturası artır, həm də onların göndərilmə və istehlak vaxtının razılaşdırılması çətinləşir. Buna görə də təchizat prosesinin təşkili daha da mürəkkəbləşir.

7) İstehlak edilən əmtəələrin, o cümlədən xalq istehlakı mallarının və sənayedə istifadə olunan istehsal vasitələrinin xarakteri və nomenklaturu. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, istehlak edilən istehsal vasitələrinin nomenklaturu artdıqca və onların keyfiyyətinə tələbat yüksəldikcə təchizat prosesi mürəkkəbləşir. Bir tərəfdən, istehlak edilən məhsulların nomenklaturu artdıqca ona tələbatın həcmi nisbətən azalır və bunun nəticəsində təchizatın tranzit formasına nisbətən anbar formasının tətbiqi iqtisadi jəhətdən sərfəli olur. Digər tərəfdən, material resurslarının keyfiyyətinə tələbat yüksəldikcə onların anbarlara kəmiyyət və keyfiyyətə qəbuluna daha çox vaxt və vəsait sərf edilir, habelə ayrı-ayrı məhsulların

nəql edilməsi və saxlanması üçün xüsusi texnoloji hazırlanması tələb olunur. Nəhayət, istehlak edilən məhsulların nomenklaturu artdıqca məhsulgöndərənlərin sayı artdığından müəssisələrin təchizat prosesinin təşkili və idarə edilməsi çətinləşir. Bu isə ayrı-ayrı material resurslarının nomenklaturasının realizasiyası ilə məşğul olan yeni təchizat-satış bölmələrinin yaranmasına səbəb olur.

8) Tətbiq edilən təchizat-satış formaları. Həm eyni vaxtda bir neçə təchizat formasının tətbiqi, həm də nisbətən çox əməktutumlu topdansatış ticarətinin və kompleks təchizatın tətbiqi, habelə istehlakçılara göstərilən xidmətlərin həcmi və sayının artması təchizat orqanlarının struktur quruluşunu bir qədər mürəkkəbləşdirir, yeni şöbə və struktur bölmələrinin yaradılmasına səbəb olur. Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı isə, əskinə, təchizat və satışəlaqələrində yerinə yetirdilən işlərin həcmi xeyli azaldır, onların struktur bölmələrini birqədər sadələşdirir, funksional şöbələrin isə sayı ilə yanaşı, işlərinin həcmi artırır.

9) Müəssisədə tətbiq edilən texnika və texnologiyanın həyat dövrü.

10) Elm və texnika, texnologiyanın inkişaf intensivliyi və qabaqcıl idarəetmə təcrübələrinin meydana gəlməsi.

11) Milli və beynəlxalq iqtisadiyyatlarda əməyin təşkilinin mütərəqqi formaları (integrasiya, ixtisaslaşma və kooperasiya) və onların səviyyəsi.

12) Əmtəə bazarının infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi və qarşılaşdığı problemlərin kəskinliyi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ölkələrdə material resurslarının idarəetmə sistemlərinin makro- və mikroiqtsadi şəraitə adaptasiyası prosesi və reallıqlara uyğun formalaşması, eləcədəmaddi-texniki təchizat strukturlarının tərkibi və quruluşu biri - birindən ciddi surətdə fərqlənir. Bu ölkələrin ictimai – iqtisadi durumlarının müxtəlifliyi və inkişaf səviyyələrinin qeyri-bərabər olmalarından, eləcədə ayrı-ayrı təchizat-satış orqanlarının yerinə yetirdikləri vəzifə və funksiyaların, realizə etdikləri məhsulların və təchizat-satış orqanların quruluşuna təsir edən bu kimi digər amillərin müxtəlifliyi ilə izah edilir.

Azərbaycan Respublikası azı 70 illik inzibati-amirlik sistemindən sonra bazar münasibətləri sisteminin formalaşması makro və mikroiqtsadi səviyyədə material resurslarının idarəetmə sisteminin qurulmasını aktual problemə çevirmişdir.

Qeyd edək ki, hələ əvvəllər material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikroiqtsadi səviyyədə təşkili iki istiqamət üzrə qurulmağa başladı: əhalinin əzaq və qeyri-ərzaq məhsulları ilə təminatı və istehal sahələrinin (zavodların, fabriklərin və s.) istehsal-texniki təyinatlı resurslarla təchizatı. Həmin dövüdə istehal sahələrinin maddil-texniki təchizatı müxtəlif qurumlarla tənzimlənilir və idarə olunurdu:

- Ümumrusiya təchizat və bölüşdürmə Fəhlə Nəzarəti Şurası tərəfindən (1917-1920-ci illər);
- xalq təsərrüfatının bərpası və sosialist sənayeləşdirilməsinin ilk illərində (1921-1928-ci illər)- Mərkəzi Təchizat idarəsi;
- müharibədən əvvəlki beşilliklər zamanı sənayenin müxtəlif sahələrinə rəhbərlik etmək məqsədilə təsərrüfat hesablı sahə birlikləri;
- Böyük Dünya Müharibəsi illərində və müharibədən sonrakı zamanda (1941-1956 –cı illər) Dövlət müdafiə Komitəsi və 1948-ci ilin yavarından sonra Xalq Təsərrüfatının maddi-texniki təchizatı üzrə SSRİ Nazirlər Sovetinin Dövlət Komitəsi;
- İqtisadi Rayonların Xalq Təsərrüfatları Sovetləri dövründə (1957-1965-ci illər) iqtisadi rayonlarda fəaliyyətə başlayan təsərrüfat hesablı maddi- texniki təchizat və satış idarəsi;
- sahə prinsipi üzrə sənayenin idarəedilməsi zamanı (1966-1991-cı illər) dövlət miqyasında - SSRİ Dövlət Maddi-texniki Təchizat Komitəsi, ölkəmizdə isə Azərbaycan SSR Dövlət Maddi-texniki Təchizat Komitəsi;
- SSRİ dağıldıqdan sonra (1992-1996 –cı illər) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Maddi-texniki Təchizat Komitəsi ləğv edilib onun bazasında yeni yaradılmış Material Ehtiyatları Nazirliyi;
- Material Ehtiyatları və Ticarət nazirlikləri ölkə prezidentinin fərmanına əsasən ləğv edildikdən sonra (1996-2012-ci illər) xalq təsərrüfatının müstəqil sahəsi kimi fəaliyyət göstərən maddi-texniki təchizata rəhbərlik «Azərkontrakt» səhmdar cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilməyə başladı.

Bu sonuncu struktur Azərbaycan respublikası Prezidentinin 1996-ci il 17 dekabr tarixli 519 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan respublikası Dövlət Kontrakt Korporasiyası («Azərkontrakt») -açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin əsasnamə»sinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası «Azərkontrakt» səhmdar cəmiyyəti aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirir:

- Azərbaycan Respublikası istehlakçılarının istehsalı və bölgüsü dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən tənzimlənən material – texniki resurslarla təmin edilməsi;
- məhsulgöndərənlərlə istehlakçılar arasında səmərəli təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasına kömək edilməsi;
- dövlət müqavilələrinin və sazişlərinin bağlanması prosesində iştirak edilməsi;
- ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sazişlər əsasında bağlanmış müqavilələr üzrə məhsulgöndərmələrin dövlət idarəetmə orqanları ilə birlikdə tənzimlənməsi;
- istehsalı və bölgüsü Azərbaycan Respublikası idarəetmə orqanları tərəfindən tənzimlənən məhsulların göndərilməsinə dair öhdəliklərin respublika müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi və s.

Səhmdar cəmiyyət ona həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirmək üçün aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- təbəçiliyində olan müəssisə və təşkilatlara rəhbərlik;
- cəmiyyət üzrə təsərrüfat – maliyyə planlarının işləyib hazırlanması;
- təbəçiliyində olan müəssisə və təşkilatların mühasibət hesabatlarının yoxlanılması və təsdiq edilməsi, onların mülkiyyətlərinin qorunmasının təmin edilməsi, təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətlərinin təftiş edilməsi;
- maddi – texniki təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi və istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi üzrə işlərin aparılması;
- respublika bazarında istehsal vasitələrinə olan tələblə təklif arasındakı nisbətə təhlili əsasında tələblə təklif arsında tarazılığın formalaşdırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xarici iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsi və s.

«Azərkontrakt» səhmdər cəmiyyəti ona həvalə edilmiş vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün tabeliyində olan müəssisə və təşkilatların təşkilatı quruluşunu və mərkəzi aparatın tərkibini müəyyən edir. Bu səhmdər cəmiyyətinin sərəcamına 20-ə kimi topdansaş ticarəti idarəsi, onların ofis binaları, anbarları, bazaları, topdansaş mağazaları, hektarlarla əraziləri, çoxlusayda masın və avadanlıqlar, qurğular, 100-dən çox digər obyektlər və texniki qurğular istifadəyə verilmişdir. Lakin zaman keçdikcə sadalanan əsas fondların bir hissəsi mənəvi cəhətdən köhnələrək sıradan çıxdı, torpaq əraziləri, qalan binalar, qurğular və s. dəyər-dəyməznə özəlləşdirildi. Hal- hazırda «Azərkontrakt» səhmdər cəmiyyəti əsasən “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu və ondan irəli gələn vəzifələri və funksiyaları icra etməklə məşquldur. Qeyd edək ki, “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2002-ci il tarixli, 668 sayılı Fərmanı ilə 3 fevral 2002-ci tarixdə qüvvəyə minmişdir. Bu Qanun qəbul edilməzdən təxminən 5 il əvvəl isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997- ci il 16 may tarixli, 583 nömrəli fərmanı ilə Satınalmalar üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Bu Agentlik Azərbaycan Respublikasında dövlət vəsaitləri hesabına malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının istehsal sahələrinin material resursları ilə **təminatı** təbəçilik əlamətlərindən asılı olaraq, müvafiq qurumlar və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Təcrübədə ölkəmizin istehsal sahələrinin maddi-texniki təminatı, eləcədə onların məhsullarının satışı ilə əlaqədar qarşılıqlarında duran məqsəd və vəzifələrin reallaşdırması əsasən özlərinin yaratdıqları təchizat və satış qurumları, eləcədə kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müxtəlif mülkiyyət formalı çox saylı vasitəçi təşkilatlar, eləcədə ölkə və beynəlxəq səviyyəli marketinq firmaları tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, ölkəmizdə öncül yer tutan məşhur neft kontraktinin iştirakçıları olan “SOCAR”-ın, “BP”- nin, “Şevron”-un və s. kimi qurumların, eləcədə Kənd Təsərrüfatı (“Aqroservis” və s.), Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək texnologiyalar, Təhsil və Səhiyyə, Fövqaladə Hallar Nazirliklərinin, “Azal” hava yolları QSC-nin, Baki, Sumqayıt və Nefteçala şəhərlərində yerləşən özəl metallurgiya kombiyatları,

boru prokatı və üzvü kimya və polimer materialların sintezi zavodları səviyəsində formalaşan Texnopakların, Xəzər Dəniz Donanmasının, hərbi- sənaye kompleksinə daxil olan müəssisə və elmi-tədqiqat institutlarının, “Azneftkimyamaş” ASC – nin və onun tərkibinə daxil olan qız səhmdar cəmiyyətləri, maşınqayırma müəssisələri, layihə-konstruktor və elmi-tədqiqat institutlarının, “Gilan” Holdingin, “Azərsun” Holdingin və başqalarının özlərinə məxsus təchizat- satış qurumları və şəbəkələri fəaliyyət göstərir.

Xarici ölkələrdə müəssisələrin və təşkilatların maddi – texniki təchizatı təcrübəsinin təhlilindən aydın olur ki, onlarda material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikroiqtsadi şəraitə uyğunlaşması, Azərbaycanda olduğu kimi mükiyyət formaları üzrə formalaşmışdır. Bununla belə, ABŞ, Yaponiya, Cənubu Koreya, İngiltərə və Fransa kimi ölkələrdə maddi – texniki təchizat proseslərinin yüksək temple və optimal məsrəflərlə həyata keçirilməsinin əsasında mükiyyət formaları üzrə formalaşmış təchizat – satış qurumlarının biri-biri ilə kommersiya əsaslarına uyğun əməkdaşlıqları, yüksək texniki və teznoloji bazaya malik global logistik sistemlərinin imkanlarından istifadə edilməsi durur.

Muasir zamanda müəssisələrin və təşkilatların maddi – texniki təchizatı ilə əlaqədar əsas işləri əmtəə və funksional şöbələrindən, xırda topdansaş müəssisələrindən, habelə anbarlardan və bazalardan ibarət olan topdansaş ticarət idarələri (birlikləri) yerinə yetirir. Qeyd edək ki, hal – hazırda bu kimi qurumlar Rusiya Federasiyasında, Ukrayna, Belarus, Qazaxstan və Özbəkistan Respublikalarında da müvəqqətiyyətlə fəaliyyət göstərək, əsasən dövlət inhisarında olan müəssisələri, o cümlədən hərbi-sənaye kompleksini material resursları ilə təmin etməklə və onların istehsal etdikləri məhsulları daxili və xarici bazarlara çıxarmaqla məşqul olurlar [15.16-80].

Adı çəkilən ölkələrdə maddi-texniki təminat və satış üzrə ixtisaslaşmış kommersiya qurumlarında yaradılmış funksional şöbələr operativ uçot, mühasibat uçotu və maliyyə məsələlərinin təşkili, hesablaşmaların aparılması, müqavilələrin bağlanması, təsərrüfat mübahisələrinin həll edilməsi, anbar təsərrüfatının təşkil edilməsi, mərkəzləşdirilmiş qaydada yükdaşımaların təşkili, material balanslarının

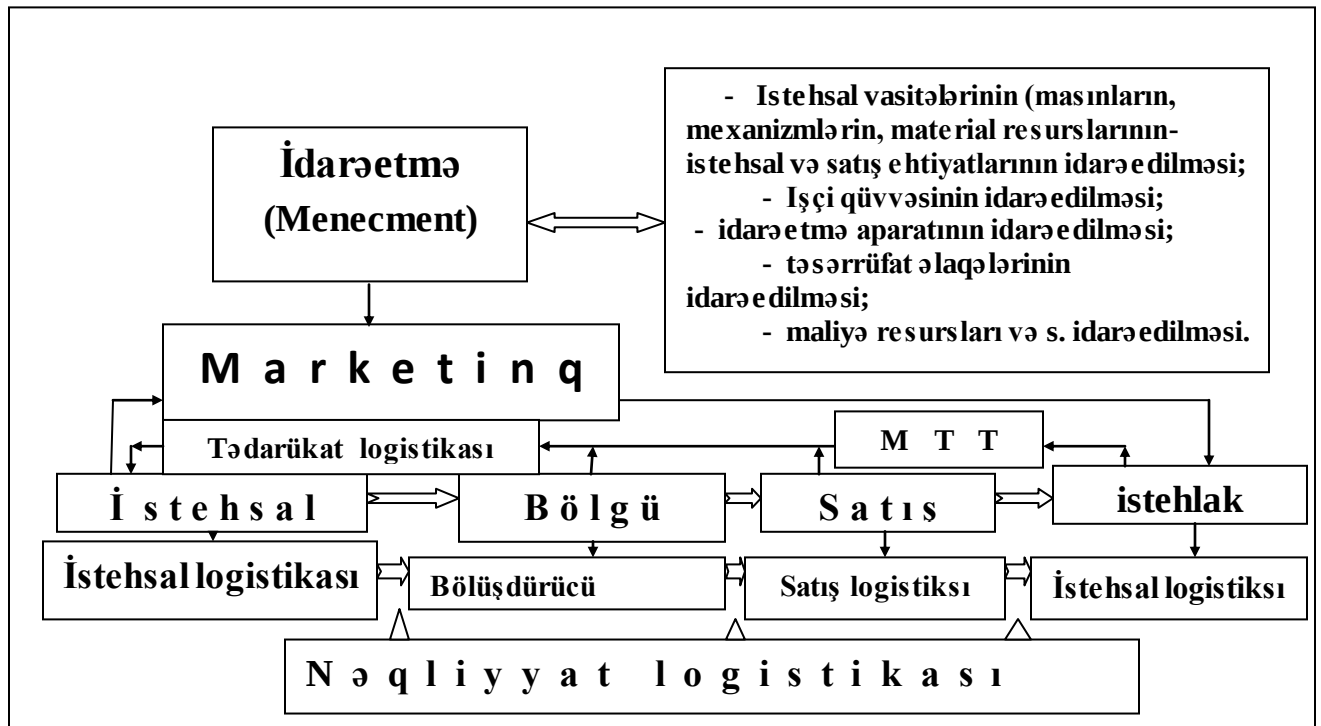
tərtib edilməsi, regional əlaqələrin yaradılması və s. məsələlərlə məşğul olurlar. Bir çox hallarda elə həmin şöbələrin əməkdaşları xidmət göstərdikləri müəssisələrin rəhbərliklərinin “autsortinq” sifarişlərini yerinə yetirərək, müəssisələrin əsas fəaliyyət profilinə aid olmayan uşot-hesabat, maliyyə sənədşmələri və nəzarəti kimi işləri də qarşılıqlı maraqlı əsasında icra edurlər.

1.3. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi

Dövlət inhisarı və mülkiyyəti sisteminə daxil olan müəssisələrin maddi-texniki təminat şəbəkələrində bərqərar olmuş əmtəə şöbələri onlara həvalə edilmiş məhsul nomenklaturası üzrə material resurslarına tələbatın müəyyən edilməsi , məhsullara olan tələbatın ödənilməsi mənbələrinin aşkar edilməsi, məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətə qəbul edilməsi və buraxılması, təchizat planlarının yerinə yetirilməsinin təhlil edilməsi və maddi – texniki təchizat üzrə digər operativ işlərin həyata keçirilməsi üzrə zəruri işlər görürlər.

Maddi-texniki təchizatın funksiyası istənilən müəssisənin fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir. İstehsal müəssisələri istehsal prosesi zamanı böyük həcmdə və çeşiddə material resursları istehlak etdiklərindən maddi-texniki təchizat xidməti bu müəssisələrdə geniş inkişaf etmişdir. Eyni zamanda qyed etmək lazımdır ki, istehsal müəssisələri ilə yanaşı qeyri – istehsal sahələri də (elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və s.) müəyyən növ material resursları istehlak edirlər. Bununla əlaqədarpraktiki olaraq hər bir müəssisədə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş konrket funksiyaları yerinə yetirən maddi-texniki təchizat şöbələri (bəzən onu tədarükat xidməti də adlandırırlar) formalaşdırılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin struktur bölmələrinin formalaşdırılması müəyyən sistem üzə həyata keçirilir (şəkil 1.2). Həmin sistemdə marketing xidətinə öüsusi yer ayrılır.

Şəkil 1.2. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi

Təqdim edilən şəkil 1.2 göstərir ki, hər geniş təkrar istehsal prosesində olduğu kimi, istənilən bir birbaşa maddi istehsal müəssisəsi (şirkəti, firması, konserni və s.) məhsullarını son istehlakçılara çatdırılaraq, mənfəət əldə etməsi üçün qaçılmaz olan məhsul istehsalı, onun bölüşdürülməsi və satışı problemlərini həll etməlidir. Müasir zamanda istehsal vasitələrinin, məşinlərin, mexanizmlərin, material resurslarının-istehsal və satış ehtiyatlarının, işçi qüvvəsinin, idarəetmə aparatının, təsərrüfat əlaqələrinin idarə edilməsi, maliyyə resursları və s. yüksək peşəkarlıqla idarə edilməsi üçün mütləq illər boyu formalaşmış menecment və marketing elmlərinə müraciət etmək lazımdır. Onlar isə məsləhət görür ki, istehsala başlamazdan və ya onu təkmilləşdirməkcən-genşləndirməkdən öncə istehlakçıların istək və arzularını, onların maddi imkanlarını, bazarda gedən prosesləri, məhsulların satışı və bölüşdürülməsi kanallarını öyrənmək lazımdır. Əgər qeyd edilən məsələlər bizim üçün məqbul olduqda, müəssisənin özünün istehsal problemlərinin həllinə keçərək, maddi- texniki təminat üzrə xammal və materiallar, məşin, mexanizmlər və avadanlıqlara olan tələbatı müəyyən etmək üçün müvafiq hesablamalar aparılmalı, onların tədarük

edilməsi ilə bağlı işlər görülməli və zamanı çatdıqda təkrar istehsalın mərhələləri üzrə istehsal, nəqliyyat, bölüşdürücü və satış logistikalarına müraciət olunmalıdır.

Tam təsərrüfat hesablı xırda topdansatış müəssisələri (XTM) isə fəaliyyət ərazisində yerləşən müəssisələrin material resursları ilə təmin olunmasını həyata keçirir və idarənin funksional şöbələrinin yerinə yetirdikləri məsələləri həll edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə və təşkilat (firma, şirkət və s.) fəaliyyət yönümündən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, öz xərclərini gəlirləri hesabına ödəmək və mənfəət əldə etmək uğrunda daima rəqabət mübarizəsinə qatlanır ki, iqtisadi cəhətdən əlverişli şərtlərlə təklif etdiyi məhsul və xidmətləri satıb əvəzində özlərinə lazım olan maddi-texniki resursları əldə edə bilsin. Müasir marketinq və menecment elmlərinə görə bütün bu ictimai-iqtisadi proseslər istehsal sferasının ətrafında cərəyan edərək, logistik sistemlərə söykənərək təşkil edilir (şəkil 1.3).

Şəkil 1.3.İstehsal sferasında logistikanın funksional sahələri.

Tədarükat logistikası mikrologistik sistemin ən əhəmiyyətli elementlərindən biridir. Məhz bu sistem **istehsal sahələrinin material resursları ilə təminatı üzrə fəaliyyət mexanizminin əsasını** təşkil edir. Bu mərhələdə material axınlarının idarəedilməsi məlum xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Belə ki, bütün istehsal və ticarət müəssisələri öz heyətində onlara lazım olan xammal və materialları, maşın və mexanizmləri, yarımfabrikatları və s. tədaruk edib gətirmək və müvəqqəti olaraq saxlamaq üçün təchizat xidməti yaradırlar. Bu xidmətin fəaliyyətinə üç səviyyədən baxmaq olar, çünki təchizat strukturu eyni bir zamanda :

- müəssisənin daxil olduğu makrologistik sistemin əlaqəsini təmin edən və məqsədini reallaşdıran elementdir;

- mikrologistik sistemin elementidir, yəni müəssisənin məqsədlərinin reallaşdırılmasını təmin edən struktur bölmələrindən biridir;

- müstəqil sistem olaraq özünün elementləri, strukturu və ayrıca məqsədləri vardır.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün maddi-texniki təchizat xidmətinin yuxarıda qeyd olunan səviyyələrdə fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdən keçirək.

1. Mikrologistik sistemin bir element kimi təchizat xidməti məhsulgöndərənlərlə təsərrüfat əlaqələri yaradaraq, əmtəələrin sifarişçilərə çatdırılması ilə əlaqədar texniki və texnoloji, iqtisadi və metodoloji məsələləri razılaşıdırır. Təchizat strukturu məhsulgöndərənlərin satış xidmətləri və nəqliyyat təşkilatları ilə əlaqədə işləyərək, müəssisənin makrologistik sistemə qoşulmasını («cəlb edilməsini») təmin edir.

Logistik zəncirə cəlb edilmiş bütün iştirakçıların ahəngdar fəaliyyətindən sinerji mənfəətin əldə edilməsi məqsədilə hər bir qurum-“zəncir” bu məqsədə, logistik sistemin effektiv işlək komandası kimi nail ola bilər. Bu o deməkdir ki, təchizat xidməti öz müəssisəsində makrologistik sistemin səmərəli işləməsinə xidmət göstərməlidir. Logistik sistemin yalnız qeyd edilən prinsiplər əsasında qurulduqda iştirakçısı olan hər bir müəssisə bütöv makrologistik prosesin ayrılmaz elementi kimi nəzərdən keçirilir:

Məhsulgöndərənlərlə logistik inteqrasiya iqtisadi, texnoloji, texniki və metodoloji tədbirlər hesabına nail olunur. Logistik zümərələr arasında bu kimi inteqrasiyanın əsasında ümum korporativ maraqlar, uzunmüddətli etibarlı münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələrin qurulması kimi psixoloji amillər durur.

Logistikada məhsulgöndərənlərlə münasibətlər aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır:

- Məhsulgöndərənlərlə münasibətlər müştərilərlə olan münasibətlər kimi qurulmalıdır.

- Qarşılıqlı təmaslarda və iş prosesində vahid mənafeələrin olduğu nümayiş etdirilməlidir.

- Məhsulgöndərənləri öz vəzifələri ilə tanış etməli və onların işgüzar əməliyyatları haqqda məlumatı olmalıdır.

- Məhsulgöndərənin fəaliyyətində problem yarandıqda ona yardım etməyə hazır olmalıdır.

- Öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin layiqincə yerinə yetirilməsi.
- İşgüzar təcrübədə məhsulgöndərənlərin maraqlarının nəzərə alınması.

Müəssisənin təchizat şöbəsi müəssisənin material resursları ilə təminatı vəzifələrini yeni məhsulun işlənilib hazırlanması mərhələsində yerinə yetirməyə başlayır. Təşkil edilmiş logistik sistemlərdə yeni məhsulun işlənilib hazırlanması məhsulgöndərənlərin iştirakı ilə də aparıla bilər.

2. Təchizat xidməti müəssisənin təşkil etdiyi qurum kimi, material axınlarının təchizat-istehsal-satış həlqələrindən keçməsinə təmin edən mikrologistik sistemin üzvü hissəsi olmalıdır. Təchizat-istehsal-satış həlqəsi müasir marketinq konsepsiyası əsasında qurulmalıdır, yəni öncə satış strategiyası, sonra onun əsasında istehsalın inkişaf strategiyası və nəhayət, istehsalın təchiz edilməsi strategiyası işlənilib hazırlanmalıdır. Lakin marketinq elminin, bazarın kompleks öyrənilməsi istisna olmaqla, elmi alətləri tam imkan vermir ki, bazar tədqiqatları zamanı aşkar edilmiş məhsulgöndərənlərlə texniki-texnoloji ahəngdarlıq problemləri əsaslı formada həll edilsin. Marketinq həmçinin materialların ilkin xammal mənbəyindən başlamış, sonuncu istehlakçıya kimi irəlilədilməsi prosesində iştirak edənlərin sistemli tərkilinə dair heç bir praktiki metod təklif etmir. Bu baxımdan logistika biznes fəaliyyətində marketinq yanaşmasını inkişaf etdirir, marketinq konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün metodlar hazırlayır və bununla həmin konsepsiyanın tətbiqi imkanlarını xeyli genişləndirir.

3. Təchizat xidmətinin fəaliyyət göstərməsinin səmərəliliyi, sadalanan məqsədlərin müəssisə və makrologistik səviyyələrdə reallaşdırılması imkanları xeyli dərəcədə bilavasitə satış xidmətinin sistemli təşkilindən asılıdır.

Müəssisənin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi prosesində axtarılan cavablar təchizatın məntiqindən irəli gəlir:

- nələri tədarük etməli?
- nəqədər almalı?
- haradan və kimlərdən alıb tədarük etməli;
- hansı şərtlərə uyğun tədarük etməli;

Bu ənənəvi suallara müasir logistika yeni suallarda əlavə edir:

-tədarükəti sistemli şəkildə istehsal və satışla necə əlaqələndirməli;

-müəssisənin fəaliyyətini məhsulgöndərənlərlə sistemli şəkildə hansı formada uzlaşdırmalı

Tədarükat logistikasının qoyduğu sualların əhatə dairəsi həmin funksional sahədə həll edilən məsələlərin tərkibini və yerinə yetirilən işlərin xarakterini müəyyən edir.

Material resurslarına tələbatın müəyyən edilməsi prosesində firmadaxili istehlakçıların dəqiqləşdirilməsi və identifikasiya edilməsi gərəkdir. Bundan sonra material resurslarına olan tələbatın hesablanması aparılmalıdır. Bunun əsasında məhsulgöndərmələrin çəkisi, ölçüsü və digər parametrlərinə, eləcə də servise müəyyən edilmiş tələblər təyin edilir. Yalnız bundan sonra hər bir məhsul çeşidi və çeşid siyahısı (qrupu) üzrə təfəssilləşdirmə sənədləri və plan- cədvəllər tərtib edilir.

Qeyd edək ki, istehlak ediləcək məhsullar üzrə «özü hazırlamalı və ya kənardan almalı» məsələsinin həll ediləsi dilemması qarşıya çıxıb. Bu dilemmanın həlli ciddi iqtisadi hesablamaların aparılmasını qarşıya qoyur.

Tədarükat bazarının tədqiqatı məhsulgöndərənlərin bazar davranışlarının təhlilindən başlayır. Bu prosesdə bütün mövcud məhsulgöndərənlərin bilavasitə bazarlar, əvəzədicilər bazarları və yeni bazarlar üzrə identifikasiya etmək gərəkdir. Bundan sonra tədarük ediləcək material resurslarının bütün ehtimal olunan mənbələri üzrə qiymətləndirmək, eləcə də konkret bazara çıxılması ilə əlaqədar riskləri təhlil olunması tövsiyə edilir.

Məhsulgöndərənlərin seçilməsi məhsulgöndərənlər haqqında məlumatların axtarılması, toplanılması və məlumat banklarının yaradılması, əlverişli məhsulgöndərənin axtarılması, seçilmiş məhsulgöndərənlərlə işlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və s. ibarətdir.

Tədarükətin həyata keçirilməsi danışıqların aparılması ilə başlayır və kontraktların bağlanması, yəni müqavilə münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi ilə yekunlaşır. Müqavilə münasibətləri təsərrüfat əlaqələrini formalaşdırır ki, bunun da reallaşdırılması logistikanın vəzifəsidir.

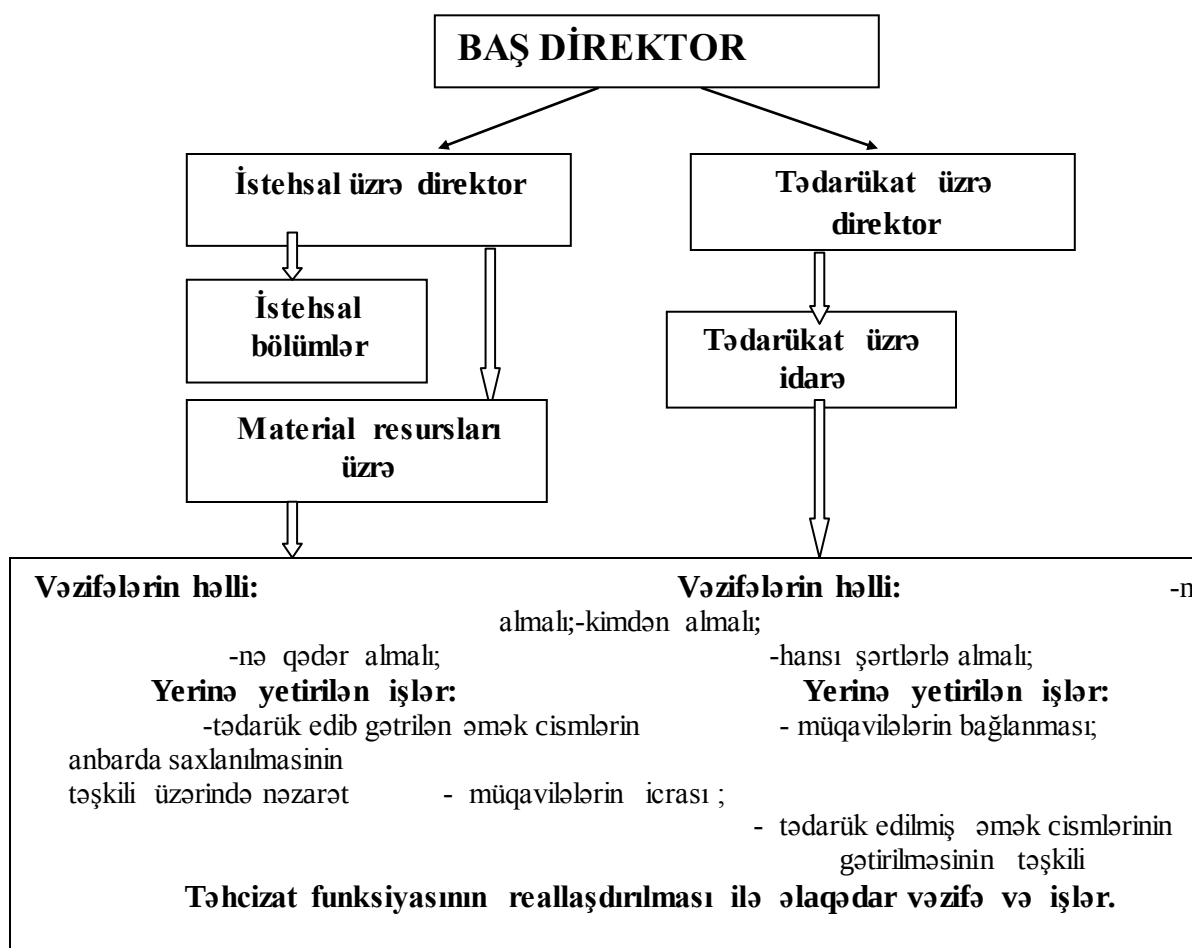
Tədarükətin aparılması tədarükat metodunun seçilməsi, məhsulgöndərmə şərtləri və ödənişləri qaydalarının işlənilib hazırlanması, eləcə də material resurslarının nəql edilməsinin təşkilini özündə birləşdirir. Bu zaman məhsulgöndərmə qrafikləri tərtib edilir, məhsulların müşahidə edilməsi həyata keçirilir, lazım olduqda isə gömrük problemləri də həll edilir.

Məhsulgöndərmələrə nəzarətin ən əhəmiyyətli məhsul keyfiyyətinə nəzarət, yəni reklamasiyaların (şikayətlərin) və zay məhsullarının miqdarının uçotu hesab edilir. Məhsulgöndərmələrə nəzarət həmçinin məhsulgöndərmə müddətlərinin (tez və ya gec göndərmələrin) sayı, sifarişlərinin qeydə alınması və yerinə yetirməsi müddətlərinin, nəql etmə vaxtlarının nəzarət altında saxlanılmasını, eləcə də material ehtiyatları üzərində nəzarəti əhatə edir.

Tədarükətin büdcəsinin hazırlanması iqtisadi hesablamaların aparılmasından ibarətdir, çünki dəqiq bilmək lazımdır ki, müəyyən işlər və qərarlar neçəyə və nəyin hesabına başa gəlir.

İqtisadi hesablamaların aparılması çərçivəsində tədarükat logistikasının həll etdiyi məsələlərdən biri də material resurslarının qıtlığı ilə əlaqədar xərclərin hesablanmasıdır.

Tədarükətin istehsalla, satışla, anbar və nəql etmə prosesləri ilə, eləcə də məhsulgöndərənlərlə koordinasiya edilməsi və sistemli əlaqələndirilməsi zamanı planlaşdırma, iqtisadiyyat, texnika və texnologiya sahəsində məhsulgöndərənlərlə sıx əlaqələr, eləcə də tədarükətin istehsal və satışla sistemli əlaqələndirməsi hesabına həll edilir.

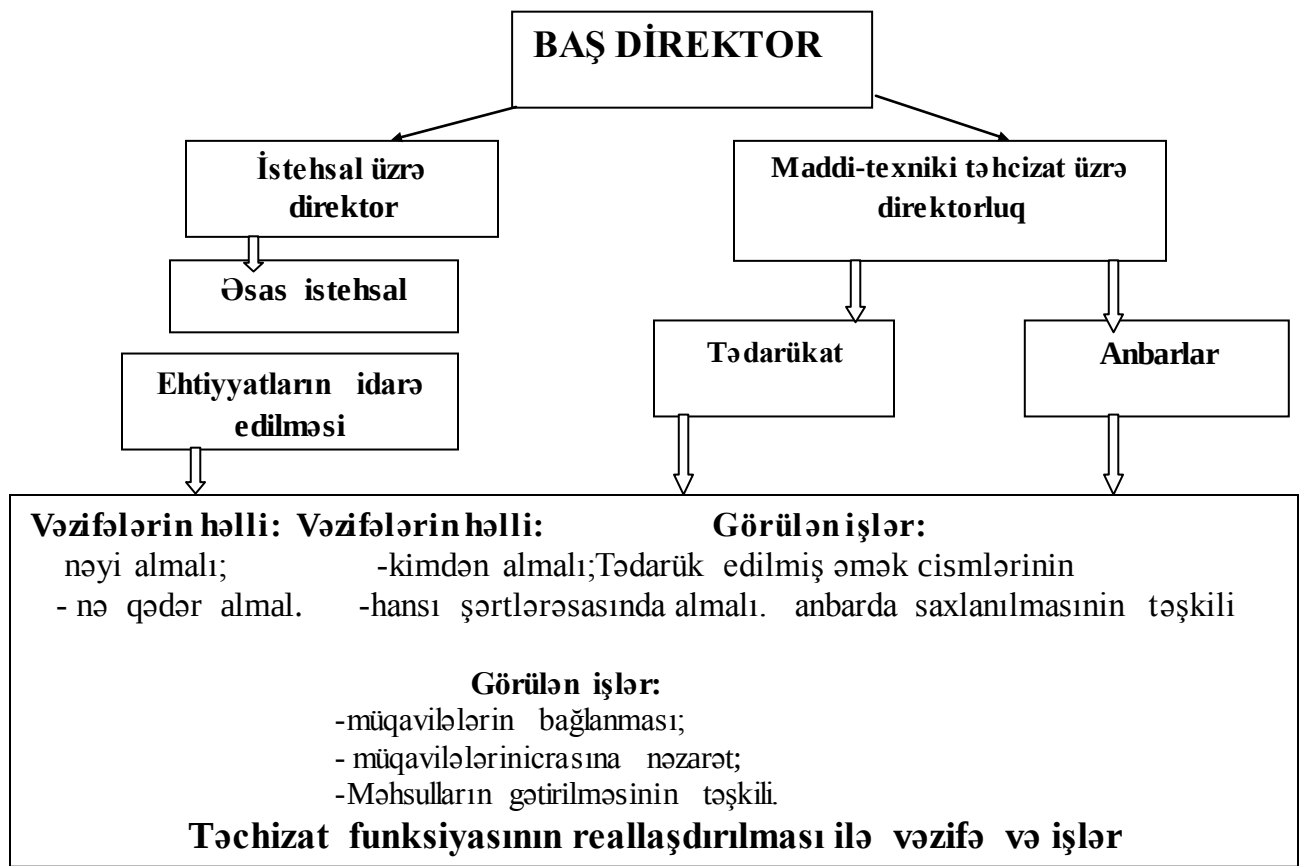
Şəkil 1.4. Müəssisənin müxtəlif struktur bölmələrinin iş prosesində təchizat funksiyasının yerinə yetirilməsi [20.166].

Beləliklə, müəssisələrdə təkliflərin alınması və qiymətləndirilməsi təchizat xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Bu prosesi anlamaq üçün təchizatın iki variantına nəzər yetirək. Birinci halda müəssisənin təşkili strukturunda tədarükat logistikasının üzərinə düşən vəzifələr müxtəlif funksional bölmələr arasında paylanır (şəkil 1.4).

Verilən şəkildən göründüyü kimi kimdən və hansı şərtlər əsasında material resurslarının tədarük ediləcəyi problemini bu məsələlər üzrə müvafiq direktor həll edir. Həmin qurumun özü müqavilələrin bağlanmasını təşkil edir, onların icrasına nəzarət yetirir, tədarük edilmiş material resurslarının gətirilməsini təşkil edir. Nəticədə müəssisənin təchizat prosesindəki material axınlarının idarəedilməsi funksiyası müxtəlif xidmətlər arasında parçalanır və onun səmərəli reallaşması çətinləşir

Başqa bir variant isə müəssisənin təchizat funksiyasını bütövlükdə bir rəhbərlik altında cəmləşdirməyə imkan verir (şəkil 1.5). Bu cür struktur material resurslarının

tədarük edilməsi mərhələsində material axınlarının logistik optimallaşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Şəkil 1.5. Müəssisənin bir bölməsinin iş prosesində satış funksiyasının yerinə yetirilməsi [20. 167]

Təkliflərin alınması və qiymətləndirilməsi prosesində tədarükat logistikası tərəfindən həll edilən başlıca məsələ iki alternativ variantdan birinin seçilməsinə nəzərdə tutur: «istehsal etməli, yoxsa tədarük». Bu problem iki variantda həllini tapır:

1. Birbaşa məhsul istehsalçılarından lazım olan material resurslarını alaraq, müstəqil qaydada çeşidin formalaşdırılması.
2. Əmtəə resurslarının istehsal partiyalarının tənzimlənməsi, geniş məhsul çeşidinin formalaşdırılması və onları istehlakçılara dəst şəklində çatdırılması üzrə ixtisaslaşmış vasitəçilərdən alınması.

Məntiq baxımından müəssisələrə lazım olan məhsulların istehsalçıların özlərindən alınması daha əlverişlidir. Lakin elə hallar vardır ki, istehsal vasitələrini

vasitəçilərdən tədarük edilməsi daha səmərəlidir, nəinki onların bilavasitə istehsalçılardan əldə edilməsi. Bu səbəblər əsasən aşağıdakılarla əlaqədardır:

1. Müəssisələr əmtəə resurslarını vasitəçilərdən aldığında onları geniş çeşid üzrə nisbətən kiçik partiyalarla tədarük edə bilirlər. Nəticədə ehtiyatların həcmi azalır, az anbar sahələri tələb olunur, ayrı-ayrı çeşidlərin istehsalçıları ilə müqavilə işlərinin həcmi azalır.

2. Vasitəçidə qiymət daha aşağı ola bilər nəinki birbaşa istehsalçının özündə. Fərz edək ki, məhsul istehsalçısının satış qiymətləri belədir:

-kiçik topla alan alıcılar üçün hər vahid üzrə- 1000 man.

-böyük topla alanlar üçün hər vahid üzrə- 750 man.

Vasitəçi həmin məhsulu istehsalçıdan alandan sonra onu bölüb 870 manata kiçik partiyalarla satır. Sözzüz ki, belə olduqda vasitəçilərdən məhsulların müəssisələr üçün tədarük edilməsi son məhsulun maya dəyərini 130 man (1000-870) azaltmağa imkan verəcəkdir.

3. İstehsalçı vasitəçiyə nisbətən daha uzaq məsafədə yerləşə bilər. Bu halda əlavə nəqliyyat xərcləri istehsalçıla vasitəçilərin qiymət fərqlərindən daha çox ola bilər.

Məhsulgöndərənlərin seçilməsi prosesində müəssisələrin təchizat xidmətləri potensial satıcılarla cavab təkliflərinin alınması və qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar müəyyən işlər görməli olurlar. Belə ki, marketinq tədqiqatları əsasında müəssisənin material resursları və avadanlıqlara olan tələbatı təyin edilir və ali rəhbərlik hansı məhsulların haradan və kimlərdən alınacağı, hansı vəsaitlər və imkanlar hesabına bu əməliyyatların başa çatdıracağı haqda düşünür. Bununla əlaqədar müəssisənin mütəxəssisləri yarmarkalara və sərgilərə gedir, əmtəə birjalarında əmtəə çeşidləri və qiymətləri ilə tanış olur, İnternet səhifələrində axtarışlar aparırlar, bu problemin rəqiblər tərəfindən necə həll edilməsi təcrübəsini öyrənirlər və s. Təcrübədə bütün potensial məhsul təklif edənlər araşdırılır və onlara bu və ya digər tələblər müəyyən edərək (risklərin az olması, nəqliyyat xərclərinin minimum həddə olması və s.), məhsul alınmasına dair kommersiya təklifləri edilir. Əgər təklif potensial məhsul satana çatandan sonra ondan cavab

bir ay ərzində gəlmirsə, onda bu onların layihədə iştirak etmək istəmədiyindən xəbər verir. Bir çox hallarda istehsalçı müəssisələrin özləri məhsul və xidmətlərini müxtəlif reklam və kommunikasiya vasitələri ilə çoxsaylı nümayəndəliklər və vasitəçi təchizat - satış strukturları şəbəkələrindən istifadə edərək bazarlara çıxarırlar. Alıcıların müəssisələrində maddi-texniki təchizat strukturlarında tədarükat işləri ilə məşğul olanların vəzifələrindən biri həmin təkliflərlə tanış olmaqdan və jürlərdən ən yüksək iqtisadi səmərə verənini seçməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə təklifləri müxtəlif parametrlərinə görə mövqeləşdirmək məsləhət görünür. Bu işdə təkliflərin kimdən, haradan, məhsulgöndərən uzaq və ya yaxın olması, təklif verənlərin işgüzar dairələrdə imici, onların maliyyə-iqtisadi vəziyyəti, məhsullarının beynəlxalq və yerli standartlara uyğun gəlməsi, əmtələrinin istehlak dərəcələri, rəqabət qabiliyyətliyi və digər parametrləri dərindən təhlil edilməlidir. Bütün bu çətin və məsuliyyətli işlərin öhdəsindən gəlmək üçün müəssisələrin material resursları tədarükatına cavabdeh olan şəxslər müasir informasiya texnologiyalarından və, o cümlədən, xüsusi kompyuter proqramlarından istifadə edərək, xüsusi cədvəllər - matrisalar tərtib etməlidirlər və buraya onları maraqlandıran məhsulların texniki - texnoloji parametrləri əhəmiyyətlərinə görə ardıcıl düzülməli, bütün təkliflərin həmin parametrlərə uyğun gəlməsi qiymətləndirilməlidir.

Təcrübədə istehsalçı müəssisələrin və iş icraçılarının təkliflərinin seçilməsi məqsədlə marağında olan firmalar, şirkətlər, nazirliklər və s. tender elan edirlər.¹ Azərbaycan respublikasında qəbul edilmiş «Tender haqqında» qanunun əvvəlində tenderə belə tərif verilib: «Tender hər hansı bir işin, xidmətin ən səmərəli üsul və aşağı xərcə yerinə yetirilməsi üçün iddiaçıların arasından birinin (bir nəticəsinin) seçilərək həmin işin (xidmətin) müqavilə əsasında ona (onlarla) həvalə edilməsi məqsədi ilə keçirilən müsabiqədir». Ölkəmizdə tenderi, mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, istənilən sahibkar, müəssisə və yataşkilat elan edib

¹ «Tender haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 1977-c ildə qəbul edilib. 2 iyul 1999-cu ildə qəbul edilib. 2 iyul 199-cu ildə həmin qanunda müəyyən dəyişikliklər və əlavələr edilib.

keçirə bilər. Tender üzrə iştirakçıların reytingini hesablaşmazdan əvvəl, alınacaq məhsulları və ya görülməli işləri bir - birindən fərqləndirmək (seçmək) lazımdır.

Alınan mallar, xammal və dəstəyici məmulatlar, bir qayda olaraq, istehsal və ya ticarət prosesi baxımından eyni səviyyəli deyillər. Mütəmadi lazım olan dəstəyici hissələrin yerində olmaması istehsal prosesinin dayanması ilə nəticələnə bilər. Bu kimi əmək cislərinin satıcılarının seçilməsində əsas meyar onların - məhsulgöndərənlərin etibarlılığı hesab edilir.

Tədarük olunan əmək cisləri istehsal və ya ticarət prosesi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən material resursları sırasına daxil olmadıqda, onda məhsulgöndərənin seçilməsinin əsas meyarı malların əldə edilməsi və gətirilməsi məsrəfləri olmalıdır.

Məhsulgöndərənin reytinginin hesablanması misalına müraciət edək (göstəricilər şərtidir). Fərz edək ki, müəssisəyə qıtlığı yol verilməyən müəyyən bir məhsul tədarük etmək gərəkdir. Deməli, məhsulgöndərənin seçilməsində ən başlıca amil kimi alınan malların gətirilməsinin (göndərilməsinin) mötəbərliyi meyarı götürülməlidir. Geridə qalan meyarların əhəmiyyəti meyar kimi ekspert yolu ilə təchizat xidmətinin əməkdaşları tərəfindən təyin edilir.

Müəssisənin ona lazım olan material resurslarının hansı kanallarla əldə edəcəyi müəyyən edildikdən sonra məhsulgöndərənlərin, yəni konkret olaraq hansı məhsulların bilavasitə hansı istehsalçılardan və ya vasitəçi təchizat-satış kommersiya strukturundan alınmasına dair məsələ həll edilir. Həmin problemin əsas həll edilməsi mərhələlərini nəzərdən keçirək.

1.Potensial məhsulgöndərənlərin axtarılması. Bu işdə aşağıdakı metodlardan istifadə etmək olar:

- müsabiqələrin elan edilməsi;
- reklam məlumatlarının öyrənilməsi: elanların, xüsusi firma kataloqlarının, kütləvi informasiya vasitələrində gedən informasiyaların və s;
- sərgi və yarmarkalara səyahət edilməsi;
- ehtimal olunan məhsulgöndərənlərlə yazışmalar və şəxsi əlaqələrin qurulması;

Bütün bu və ya digər tədbirlərin nəticəsində potensial məhsulgöndərənlərin siyahısı formalaşdırılır, zaman keçdikcə bu siyahı yeniləşdirilir və genişləndirilir.

2. Potensial məhsulgöndərənlərin təhlili. Potensial məhsulgöndərənlərin tərtib edilmiş siyahısı imkan verir ki, xüsusi meyarların təhlili əsasında əlverişli biznes partnerləri seçilsin.

Lakin əksər hallarda göndərilən məhsulların miqdarı və keyfiyyəti məhsulgöndərənin etibarlılığı ilə kifayətlənilir. Sonuncu meyarın sırasına məhsulgöndərənlər tərəfindən göndərmə müddətləri, məhsul çeşidinin dəstliyi, keyfiyyətin və kəmiyyətin müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməsi daxildir.

Məhsulgöndərənlərin seçilməsində nəzərə alınan digər meyarlar bunlardır:

- məhsulgöndərənin istehlakçıdan məsafə uzaqlığı;
- cari və təcili sifarişlərin yerinə yetirilməsi müddətləri;
- istehsal ehtiyatı güclərinin mövcud olması;
- məhsulgöndərənlərdə keyfiyyətin idarə edilməsinin təşkili;
- məhsulgöndərənlərdə psixoloji atmosfer (fəhlə hərəkəti və tətillərin olması baxımından);
- göndərilən avadanlıqların bütün istismar müddəti ərzində ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsi imkanları;
- məhsulgöndərənin maliyyə vəziyyəti, kreditləşdirmə qabiliyyəti və s.

Potensial məhsulgöndərənlərin təhlili nəticəsində konkret məhsulgöndərənlərin siyahısı formalaşır ki, sonra onlarla müqavilə münasibətlərinin qurulması üçün müəyyən işlər görülür.

3. Məhsulgöndərənlərlə aparılan işlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Məhsulgöndərənin seçilməsinə əvvəllər bağlanmış müqavilələr üzrə görülən işlərin nəyicələri ciddi təsir göstərir. Bununla əlaqədar xüsusi qiymətləndirmə cədvəli tərtib edilir ki, onunda əlasında məhsulgöndərənin reytingi (işgüzar dairələrdə nüfuzu) təyin edilir.

İstər istehsal – texniki təyinatlı məhsulların, istərsə də istehlak mallarının, məsələn, paltar, ayaqqabı və bu kimi digər məmulatların istehsalı zamanı ilkin xammalın keyfiyyəti hazır məhsulun bazar üstünlüyünü müəyyənləşdirir. Odur ki,

marketing şöbəsi bazarın kompleks tədqiqi və yeni məhsulun yaradılması mərhələlərində istehsalın maddi – texniki təminatı məsələlərini xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlayır. Beləliklə, müəssisənin fəaliyyətini təmin edilməsində maddi – texniki təminat şöbəsinə xüsusi yer ayrılır.

FƏSİL II. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin qiymətləndirilməsi

2.1. İstehsal sferasının material resursları ilə optimal təminatında təsərrüfat əlaqələrinin rolu və onun mövcud vəziyyətinin dəyərləndirilməsi

Təsərrüfat əlaqələrinin yaranması ictimai əmək bölgüsünün təzahür forması kimi fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsi ilə əlaqədardır.

Hazırda ölkəmizdə müstəqil balansda olan çoxsaylı istehsal və elmi-istehsal birlikləri, kombinat və müəssisələr, ilkin podrat tikinti təşkilatları fəaliyyət göstərir. Onların arasında təxminən iyirmi milyon adda xammal, material, avadanlıq və s. üzrə müxtəlif idarəetmə səviyyəsində bir milyona qədər konkret təsərrüfat əlaqəsi yaradılır.

Təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri istehsalçılarla istehlakçılar və təchizat-satış təşkilatları arasındakı təsərrüfat əlaqələrinin səmərələşdirilməsi hesab edilir.

Təsərrüfat əlaqələri dedikdə, istehsal vasitələrinin mübadiləsi prosesində məhsulgöndərənlərlə istehlakçılar arasında, həm də müəssisələrlə təchizat və satış qurumları arasında meydana çıxan iqtisadi, təşkilati və hüquqi münasibətlərin məcmusu başa düşülür.

Milli iqtisadiyyatların intensiv inkişafı ona uyğun təsərrüfat əlaqələri formalarının yaradılmasını tələb edir. Təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasına ictimai istehsalın miqyası, istehsalın sahə quruluşunun mürəkkəbliyi, sənayedə ixtisaslaşma və kooperativləşmənin dərinləşməsi prosesi, istehsal edilən məhsulların kəmiyyət və keyfiyyəti təsir göstərir. İqtisadi inkişafda təsərrüfat əlaqələri formaları arasındakı bu qarşılıqlı asılılıq bazar istehsalı istehsalındakı mövcud qarşılıqlı mürəkkəb münasibətlər sistemi ilə əlaqədardır.

Təsərrüfat əlaqələrinin yaradılması, onların quruluşu və təşkili tədavül sferasının iqtisadi göstəricilərinə, o cümlədən, təchizat-satış təşkilatlarının əmtəə dövriyyəsinə, tədavül xərclərinə, gəlir və mənfəətə böyük təsir göstərir.

Elmi-texniki tərəqqi şəraitində istehsalla konkret istehlakın tam balanslaşdırılması demək olar ki, mümkün deyildir, çünki həm istehlakçılar, istehsalçılar və onların

tələbatı tez-tez dəyişir, həm də belə bir əmək tutumlu proses böyük xərclərlə nəticələnir. Digər tərəfdən, istehsalılla istehlakın balanslaşdırılmasına diqqəti zəiflətmək də olmaz, çünki bu zaman tələblə təklif arasındakı nisbət pozular, ya çox miqdarda tələbat olunmayan məhsul istehsal edilir, ya da ayrı-ayrı məhsullar üzrə çatışmamazlıq baş verər. Əlbəttə, istehsalçılarla istehlakçılar arasında vasitəçisiz (birbaşa) təsərrüfat əlaqəsi yaratmaqla bu məsələni müəyyən qədər həll etmək olar. Belə ki, birbaşa təsərrüfat əlaqələri şəraitində maddi resurslara konkret tələbat müntəzəm surətdə öyrənilir, lakin bu da nəticə etibarı ilə təsərrüfat əlaqələrinin funksiya və formalarını mürəkkəbləşdirir.

Bu problemi düzgün başa düşmək üçün təsərrüfat əlaqələrinin növlərini ətraflı öyrənmək və onların fərqləndirici cəhət və əlamətlərini təyin etmək lazımdır.

Hazırda təsərrüfat əlaqələri aşağıdakı əlamətlərə görə fərqləndirilir:

- məhsulgöndərmənin əsas şərtlərinin razılaşdırılması qaydasına görə;
- təsərrüfat əlaqələrinin fəaliyyət müddətinə görə;
- materialların istehsalçılardan istehlakçılara hərəkəti xarakterinə görə;
- təsərrüfat əlaqələrinin sahə quruluşuna görə;
- təsərrüfat əlaqələrinin ərazi quruluşuna görə.

Məhsulgöndərmənin çeşid, keyfiyyət və başqa əsas şərtlərinin razılaşdırılması qaydasına görə təsərrüfat əlaqələri birbaşa (vasitəçisiz) və vasitəçinin iştirakı ilə həyata keçirilir. Birbaşa əlaqələrdə demək olar ki, məhsulgöndərmənin bütün əsas şərtləri biləvasitə istehsalçılarla istehlakçılar arasında razılaşdırılır, təchizat-satış təşkilatları isə tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında aralarında təsərrüfat əlaqələri qurmaq üçün, kommersiya maraqları çərçivəsində, yardım edir. Vasitəçinin iştirakı ilə həyata keçirilən əlaqələrdə məhsulgöndərmənin bütün əsas şərtləri (məhsulun çeşidi və miqdarı, texniki xarakteristikası, göndərilmə müddəti) ya mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyənləşdirilir, ya da istehlakçının adından biləvasitə təchizat-satış təşkilatları istehsalçılarla razılaşdırılır.

Təsərrüfat əlaqələri fəaliyyət müddətinə görə uzunmüddətli və qısamüddətli olur. Qısamüddətli təsərrüfat əlaqələri bir il müddətinə müəyyənləşdirildiyi halda, uzun müddətli təsərrüfat əlaqələri iki il və daha artıq müddətə müəyyənləşdirilir.

Uzunmüddətli əlaqələr sabit təsərrüfat əlaqələri adlandırılır. Belə təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasının əsas şərti istehsal və istehlakın sabitliyidir.

Təcrübə göstərir ki, sabit təsərrüfat əlaqələri istehsalın maddi-texniki təchizatına mühüm təsir göstərir, onun səmərəliliyini yüksəldir.

Maddi resursların istehsalçı müəssisələrdən istehlakçı müəssisələrə hərəkəti qaydasına görə təsərrüfat əlaqələrinin tranzit və anbar məhsulgöndərmə formaları mövcuddur. Tranzit məhsulgöndərmə formasında materiallar təchizat-satış təşkilatlarının anbar və bazalarına daxil olmadan, istehsalçı müəssisənin anbarına gəlir. Anbar məhsulgöndərmə formasında isə materiallar əvvəlcə istehsalçı müəssisənin hazır məhsul anbarından təchizat-satış qurumunun anbar və bazalarına daxil olur, sonra oradan istehlakçı müəssisələrin anbarlarına göndərilir.

Məhsulgöndərmə formasının düzgün seçilməsi, bu formalar arasında düzgün nisbət yaradılması material ehtiyatlarının həcminə də böyük təsir göstərməklə, təchizat-satış təşkilatlarının fəaliyyət həcmi və əsas iqtisadi göstəricilərini təyin edir. Vasitəçi təchizat-satış təşkilatlarının gəliri, mənfəəti, tədavül xərcləri və deməli rentabelliliyi məhz elə bu formalar arasındakı nisbətdən asılıdır. Təchizat-satış təşkilatlarının əsas mənfəət mənbəyi anbar məhsulgöndərmə formasıdır və mənfəətin həcmi satılan məhsul normenklaturasından çox asılıdır, çünki ayrı-ayrı məhsul nomenklaturasının realizasiyasından müxtəlif həcmdə mənfəət əldə edilir.

Təsərrüfat əlaqələrinin düzgün planlaşdırılması baxımından onların sahə əlamətlərinə görə təsnifləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahə quruluşuna görə istehlakçı müəssisələrlə istehsalçı müəssisələr arasında yaranan təsərrüfat əlaqələri sahələrarası, eyni sənaye sahəsinin müəssisələri arasındakı əlaqələr – sahədaxili əlaqələrdir. Müəssisələrin fasiləsiz işləməsi üçün həm sahələrarası, həm də sahədaxili əlaqələr mühüm rol oynayır. Təsərrüfat əlaqələrinin bu cür qruplaşdırılması uzunmüddətli birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin təşkili prosesində və maddi-texniki təchizatın idarə edilməsində də mühüm rol oynayır. Belə ki, nazirlikdaxili əlaqələrin təşkili ilə bilvasitə nazirlik özü məşğul olur, nazirliklərarası əlaqələrin təşkili isə əsasən «Azərkontrakt» səhmdar cəmiyyətinə həvalə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır

ki, ixtisaslaşma dərinləşdikcə və ərazi üzrə genişləndikcə səmərəli sahələrarası təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasında müasir təchizat sisteminin rolu daha da artır.

Təchizat-satış təşkilatlarının fəaliyyətinin düzgün təşkili və planlaşdırılması üçün təsərrüfat əlaqələrinin ərazi əlamətinə görə təsnifləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təchizat-satış qurumlarının özləri də ərazi əlamətinə görə yaradılmışdır. Ərazi üzrə təsərrüfat əlaqələri ərazi təchizat-satış təşkilatlarının fəaliyyət xarakterini və həmçinin müəyyənləşdirir.

Ərazi əlamətlərinə görə təsərrüfat əlaqələri rayonlararası (ölkələrarası) və rayondaxili (respublikadaxili) əlaqələrə bölünür. Adlarından məlum olduğu kimi rayonlararası (respublikalararası) əlaqələrə müxtəlif rayonların (respublikaların), rayondaxili (respublikadaxili) əlaqələrə isə bir rayonun (respublikanın) müəssisələri arasındakı əlaqələr aid edilir.

Mübahisəsizdir ki, ərazi-istehsal komplekslərinin, aqrar-sənaye birliklərinin yaradılması və inkişafı şəraitində gələcəkdə də rayondaxili (respublikadaxili) əlaqələrin xüsusi çəkisi artacaqdır.

Rayonlararası (respublikalararası) əlaqələr əsasən uzunmüddətli müqavilələr bağlanmaqla yaradılır, yəni respublikaya kəndən məhsul birqayda olaraq birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinə əsasən gətirilir.

Təkrar istehsal prosesi mərhələlərində formalaşmış təchizat-satış təşkilatlarının ən mühüm vəzifəsi istehlakçıları vaxtlı-vaxtında, lazımı keyfiyyətdə dəstləşmiş şəkildə olan material resurslarla təmin etməkdir. Göründüyü kimi, bu mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsi konkret şərtlərlə bağlıdır. Birinci növbədə sifarişçinin tələbinə uyğun məhsulun çeşidi və keyfiyyəti onların müəyyən etdiyi tələblərə uyğun gəlməlidir. Lakin çeşidə və keyfiyyətə tələbatın dəyişməsinə tam dəqiqliyi ilə yalnız bilavasitə istehlakçılarla istehsalçıların özlərinin təsərrüfat əlaqələri çərçivəsində tənzimləyə bilirlər. Deməli, bu tənzimləmə prosesi məhsulgöndərmələrin ümumi həcmi və şərtlərinin, eləcə də istehsalçılarla istehlakçılar arasındakı münasibətlərin fəaliyyət müddətinin müəyyənləşdirilməsini qarşıya qoyur.

İstehsal vasitələrinin bölüşdürülməsi bazar münasibətlərinin təbiətindən irəli gəlir. Bölgünün bu və ya digər formasının tətbiqi bir sıra amillərlə, o cümlədən tələb

və təkliflə bağlıdır. Gündəlik həyatda tələblə təklifin nisbəti ikincinin xeyrinə dəyişdikdə qeyri-mərkəzləşdirilmiş bölgü formasına üstünlük verilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulların mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş bölgü forması milli iqtisadiyyatların təsərrüfatının mənafeləri nəzərə alınmaqla kommersiya maraqları əsasında həyata keçirilir. Bölgünün mərkəzləşdirilməsi ilə çox zaman məhsulgöndərmə şərtlərinin razılaşdırılması məsələsi meydana çıxır. Bu, həm növdaxili tələbi tez dəyişən və ya dürüst xassəyə malik materialların istehsalı və istehlakı ilə, həm də məhsulun istehlak şəraitinin xüsusi məhsulgöndərmə üsulu tələb etməsi ilə əlaqədar olur. Hazırda məhsulgöndərmə şərtləri, məlum olduğu kimi, bilavasitə istehsalçılarla istehlakçılar arasında, vasitəçinin, yəni müxtəlif mülkiyyət formalı, dövlət və qeyri-dövlət təchizat-satış təşkilatlarının, iştirakı ilə razılaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ixtisaslaşma dərinləşdikcə, deməli, təsərrüfat əlaqələri mürəkkəbləşdikcə hər bir çeşid üzrə məhsulgöndərmə şərtlərinin razılaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Belə olduqda təchizat-satış təşkilatlarının həmin şərtləri istehsalçılarla razılaşdırması çətinləşir, ona görə də inzibati-idarə xərclərinin artmasına baxmayaraq, məhsulgöndərmə şərtlərinin birbaşa razılaşdırılması zəruri və sərfəli olur. Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri yalnız bu cəhətdən yox, həm də istehsalçı və istehlakçı üçün digər cəhətdən də əlverişlidir. Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri istehsal proqramının sabitliyinin təmin edilməsinə, istehsal xərclərinin azaldılmasına, məmulatların, konstruksiyasının və istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, istehlakçılar üçün təchizatın etibarlı və qənaətli olmasına, istehsal ehtiyatlarının azaldılmasına da şərait yaradır.

Beləliklə, birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri aşağıdakı məziyyətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) onlar bir qayda olaraq bilavasitə istehsalçı və istehlakçı müəssisələr (firmalar, kəosernlər, sindikatlar və s.) arasında yaradılır;
- 2) məhsulgöndərmənin əsas şərtləri bilvasitə qarşılıqlı münasibətdə olan tərəflər arasında razılaşdırılır;

3) istehsalçının məhsul çeşidi üzrə istehsal proqramı təyin edilmiş istehsal proqramına uyğun olaraq bilavasitə istehlakçıların sifarişlərinə əsasən yaradılır;

4) qəbul edilmiş perspektiv plan dövrü üçün tərəflərin əlaqəsi sabit olur;

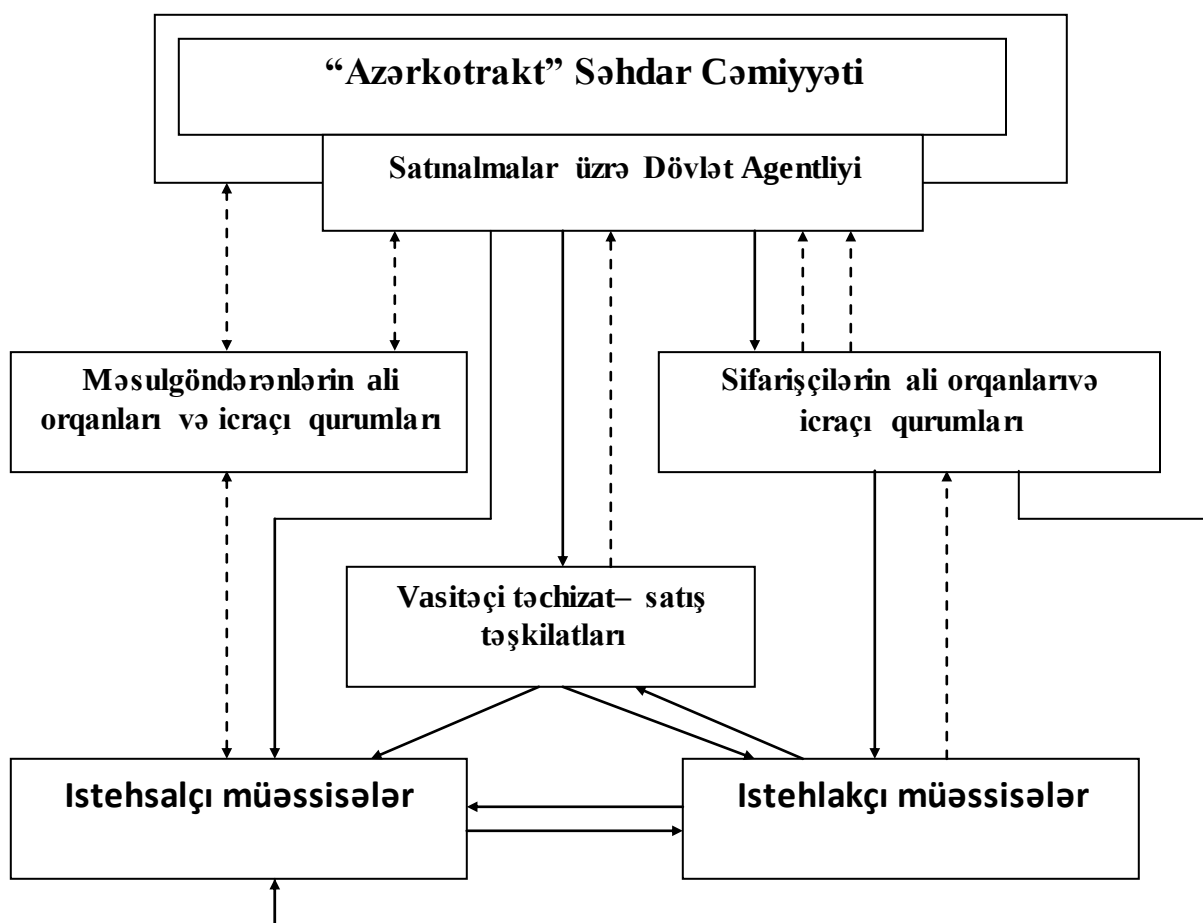
5) bütün bu müsbət cəhətlərə baxmayaraq təsərrüfat əlaqələrinin daimi sabitliyini təmin etmək həmişə mümkün olmur.

Müasir şəraitdə formalaşmış birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinin dəyişməsi yeni istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi, təyin edilmiş qaydada məhsul istehsalının dayandırılması, yeni, daha mütərəqqi xammal və material növlərindən istifadə və s. ilə əlaqədar olmaqla yalnız sifarişçi-müəssisələr və icraçı-firmalar arasında həll edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin təbii inhisarında olan istehsal sahələrində məhsulgöndərmənin rəsmiləşdirilməsi həddindən artıq mərkəzləşdirildikdə bölgünün razılaşdırılmasına və onların dəyişdirilməsinə çox vaxt sərf edilir, milli iqtisadiyyat miqyasında ehtiyatların artımı istehsalın artımını ötür, səmərəsiz daşımalara və maddi vəsaitlərin israfına yol verilir. *Eyni zamanda, istehsal vəsaitləri bölgüsünün mərkəzləşdirilməsi tələb edir ki, istehlakçı özünün materiala çeşid üzrə tələbatını plan ilinin başlanmasına daha çox vaxt qalmış müəyyənləşdirsin və onu seşdiyi təchizat-satış qurumuna təqdim etsin.*

Təbiidir ki, bu müddət ərzində lazım olduqda sifarişlərin şərtləri və materiala tələbat dəqiqləşdirilir. Bu dəqiqləşdirmə cari ilin sonuna kimi davam etsədə, bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğun, sifarişlərin yerinə yetirilməsi zamanı da sifariş edən tərəf isin icrasına, alacağı məhsulun keyfiyyəti və kəmiyyətinə nəzarət edə bilər.

Birbaşa əlaqələr o birilərindən istehsalçılarla istehlakçılar arasında məhsulgöndərmə şərtlərinin razılaşdırılması və istehsalçıların çeşid üzrə istehsal proqramının bilavasitə istehlakçıların sifarişləri əsasında formalaşması ilə fərqlənir. Buradan da o nəticəyə gəlmək olar ki, birbaşa əlaqələr üzrə məhsulgöndərmə yalnız tranzit qaydada aparılır.

- **Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri üzrə istehlakçıların istehsalçılara müqavilə təklifləri;**

.....→
Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri yaradılan məhsulgöndərmələr üzrə perspektiv istehsal və istehlak planlarının razılaşdırılması;

————→
Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrində məhsulgöndərmə üzrə planlar və məhsulgöndərmə həcmünün dəqiqləşdirilməsi haqqında bildiriş;

- - - - -→
İstehsal ediləsi və istehlakçılara göndəriləsi məhsullarının siyahısı;

————→
Birdəbaşa uzunmüddətli əlaqələr üzrə məhsulgöndərmə üçün uzun müddətə bağlanmış müqavilələr

←————
Məhsulgöndərmə üzrə istehlakçıların çeşid sifarişləri.

Şəkil 2.1. Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinin təşkili sxemi

Ona görə də çeşidi tez dəyişən və istehlak şəraiti xüsusi rejim tələb edən məhsullar üzrə müəssisələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa və maddi məsuliyyətə əsaslanan sabit iqtisadi münasibətlər sisteminin, yəni birbaşa əlaqələrin yaradılması zəruri olur.

Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrində xüsusi müqavilələr əsasında istehlakçılar istehsalçılarla uzun müddətli (beş ilə və ya daha uzun müddətə) təsərrüfat əlaqələri qurur, məhsulgöndərmələrin illər üzrə həcmi, çeşidini və ahənkardlığını dəqiqləşdirirlər (şəkil 2.1). Qalan bütün şərtlər, o cümlədən məhsulgöndərmənin geniş çeşid üzrə miqdarı, ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin göndərilmə müddəti, keyfiyyətə olan xüsusi tələblər və s. bilavasitə istehsalçılarla istehlakçılar arasında razılaşdırılaraq, öz əksini təsərrüfat müqavilələri və müəyyənləşdirilmiş sifarişlərdə tapır. Bütün bunlar imkan verir ki, istehsalçı müəssisələrdə məhsul buraxılışı ahənginə uyğun, qrafiklə məhsulgöndərmələr təşkil edilsin və nəticədə ehtiyatların optimal həddə idarə olunması təmin edilsin.

Beləliklə, birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri ictimai istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş perspektiv planlara əsasən müəyyənləşdirilən elə təsərrüfat əlaqələridir ki, tələb olunan çeşid və keyfiyyətdə məhsullar tərəflərin bilavasitə razılığına əsasən istehsal olunur və göndərilir.

Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinin səmərəli olması onların düzgün təşkil edilməsindən çox asılıdır. Belə əlaqələr müəyyən şərtlər daxilində səmərəli olur.

Bu şərtlərdən biri istehlakçı müəssisələr və istehsalçı müəssisələrin birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri yaradılmasında marağının olmasıdır. Burada istehlakçının marağı istehsalçının iş ahəngi, göndərilən məhsulun keyfiyyəti, çeşid sifarişinin ödənilməsi ilə əlaqədardır. İstehsalçının marağı isə istehlakçının məhsulun kəmiyyəti, keyfiyyəti və çeşidinə, həm də göndərilmə müddəti üzrə əsaslandırılmış tələblərinin operativ surətdə ödənilməsi üçün lazımi istehsal gücünün olmasından, istehlakçıların tədiyyə qabiliyyətindən, məhsulgöndərmənin həcm sabitliyindən və s. asılıdır.

İkinci şərt müqavilə təəhhüdlərinin səmərəli yerinə yetirilməsi, həm də birbaşa uzunmüddətli əlaqələrin üstünlüklərindən istifadə edilməsi üzrə təəhhüdləri olan uzunmüddətli məhsulgöndərmə müqavilələrinin olmasıdır.

Üçüncü şərt istehsalın, təchizatın effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə tərəflər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın olmasıdır. Səmərəliliyin yüksəldilməsini təmin edən belə bir əməkdaşlığa: istehlakçıların

sifarişlərinə uyğun olaraq göndərilən məhsulların çeşidinin yaxşılaşdırılması, yeni məhsul növünün mənimsənilməsi, onun keyfiyyət sabitliyinin təmin edilməsi, materialların istehsal istehlakına hazırlanması, təchizatın ahəngdarlığı və dəstliyinin təmin edilməsi, məhsulların qənaətli partiyalar və razılaşdırılmış cədvəllər üzrə göndərilməsi, ixtisaslaşdırılmış tara növləri və nəqliyyat vasitələrinin tətbiqi, yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi aid edilə bilər.

Yeni məhsul növünün mənimsənilməsi, sifarişçilərin (istehlakçıların) tələblərinə uyğun olaraq onun keyfiyyət sabitliyinin təmin edilməsi, həm də materialların istehsal istehlakına istehsalçı tərəfindən hazırlanması son məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır, materialların istehsal istehlakına hazırlanma xərclərini, eləcə də istehsalçının günahı üzündən buraxılan zay məhsulu azaldır.

Təchizatın ahəngdarlığının və dəstliyinin təmin edilməsinə, həm də cədvəllər üzrə qənaətli partiyalarla məhsulgöndərilməsinə gəldikdə onlar qeyri-məhsuldar xərclərin və normativdən yuxarı ehtiyatların azaldılmasına, anbar binalarından və nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə edilməsinə kömək edir. ixtisaslaşdırılmış tara növlərinin və nəqliyyat növlərinin tətbiqi məhsul itkisinin azaldılması və yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi hesabına hazır məhsulun maya dəyərinin və nəqliyyat xərclərinin azaldılmasını, daşınan yüklərin qorunub saxlanılmasını təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı, möhkəmləndirilməsi və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi müəssisə və təşkilatlarda təşkilati plan işlərinin qabaqcıl metodlarının tətbiqi, təchizat-satış təşkilatlarının, istehlakçı və istehsalçı, eləcə də vasitəçi müəssisələrin işçilərinin fəaliyyətinə iqtisadi stimullaşdırmanın tətbiqi, məhsulgöndərmə üzrə istehlakçılarla istehsalçılar arasında müqavilə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və s. ilə əlaqədardır.

Birbaşa uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı istehsalın intensivləşdirilməsinin zəruri şərtlərindən biri olduğundan onların təkmilləşdirilməsi bütünlükdə ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

İstehsal sferasının material resursları ilə optimal təminatı sisteminin formalaşdırılmasında və istehsalçılar və istehlakçılar arasında təsərrüfat

əlaqələrinin qurulmasındaməhsulun bölüşdürülməsi və satışı kanallarının mövcud olması böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu kanallar vasitəsilə yüklər və əmtəələr müəyyən bazarlara çıxarılır, sifarişçilərə və potensial alıcılara çatdırılaraq satılır. Yada salaq:

a) məhsullar o zaman satılmış hesab olunur ki, onlar alıcılara göndərilsin və qiymətləri ödənməmiş olsun;

b) istehsal o zaman bitmiş hesab edilir ki, hazır məhsul son istehlakçıya çatdırılsın. Heç kim tələbatını, müstəqil olaraq tam ödəyə bilmir. Buna görə insanlar yaratdıqları məhsulları bölmək və yenidən bölmək, əmtəə mubadiləsi və əmtəə-pul münasibətlərini qurmaq məcburiyyətində qalırlar.

Bazar münasibətləri əsasında qurulmuş iqtisadi sistemini özünə inkişaf yolu seçmiş Azərbaycan Respublikası və onun ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələr digər ölkələr və şirkətlərlə təsərrüfat əlaqələri qurmaq istədikdə bu sualda qeyd olunanları mütləq nəzərə almalıdırlar.

Cədvəl 2.1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi* (mln.ABŞ dolları)

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
2010	33160,7	6600,6	26560,1	19959,5
2011	44161,7	9756,0	34405,7	24649,7
2012	43813,5	9652,9	34160,6	24507,7
2013	43554,1	10712,5	32841,6	22129,1
2014	39407,5	9187,7	30219,8	21032,1
2015	25781,0	9221,4	16559,6	7338,2

**Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2016.- Bakı,2016, səh. 610 [1.610]*

Təhlil göstərir ki, istehsal və qeyri istehsal sferalarının material resursları ilə optimal təmin etmək üçün dövlət qurumları və özəl firmalar onlara lazım olan məhsulları öncə daxili bazarda axırırlar. Yalnız bundan sonra, yəni burada həmin məhsulları tapa bilmədikdə xaricə - beynəlxalq bazarlara üz tuturlar. Bu proseslərin

nəticəsində müvafiq təsərrüfat və iqtisadi əlaqələr formalaşır ki, onlarda öz ümumiləşdirilmiş əksini xarici ticarət dövrüyyəsində tapır (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1- dən aydın olur ki, i 2010-2015 – ci illər ərzində ölkəmizə 55131,1 mlyn. ABŞ dolları məbləğində hazır məhsul gətirilmişdir, 174747,4 mlyn. ABŞ dilları məbləğində maddi resurslar isə ixrac edilmişdir, idxalla ixrac arasındakı fərq- saldo isə 119616,3 (174747,4 – 55131,1) mlyn. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu o demkdir ki, ölkədən xaricə 3.2 dəfə çox məhsul çıxarılırmışdır. Qeyd edilən sonuncu göstərici beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə çox yüksək dəyərləndirilir. Çünki ölkənin müsbət vektorla inkişafını və onun iqtisadiyyatının dayanıqlığını xarakterizə edir.

Bu faktdır ki, ölkəmizin dünya ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələri effektiv təşkil edilib idarə olunmasaydı nəinki istehsal, eləcə də qeyri - istehsal sahələrinin material resursları ilə optimal təmin edilməsi mümkün olmazdı. Ölkəmizdə elm, texnika və texnologiyanın inkişafında olan problemlər, o cümlədən sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiləri məhsulları və texniki – texnoloji avadanlıqları, tikinti materialları və digər məhsulların istehsalı inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri gəldiyi üçün xarici ticarət əlaqəsi olmasaydı burada məhsul və xidmətlərə olan daxili tələbatları tam ödəmək mümkün olmazdı (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2. 2 – yə baxdıqda nəzərə çarpır ki, Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ildə ölkələr üzrə xarici ticarət balansı müsbət 2293074,5 min ABŞ dolları təşkil etsə də, dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri ilə bu saldo mənfidir. Bu onunla izah edilir ki, həmin dövlətlərdən ölkəmiz beynəlxalq bazarlarda bahalı olan hərbi texnika və sursatla yanaşı, istehsal və qeyri - istehsal sahələrini material resursları ilə təmin etmək məqsədilə böyük məbləğdə maşın, mexanizm, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatlar; quruda hərəkət edən və suda üzən nəqliyyat vasitələri; optik, fotoqrafik, ölçü, nəzarət aparatları, müxtəlif sənaye materialları və tikinti blokları, qaldırıcı-nəqliyyat vasitələri, musiqi alətləri, incəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat almışdır [1. 622].

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ildə ölkələr üzrə xarici ticarət əlaqələri

[1. 612](min.ABŞ dilları)

Dövlətlər	İdxal	İxrac	Saldo (idxal-ixrac)	2015-ci il / 2014-ci ilə	2015-ci il / 2014-ci ilə
				İdxal (%)	İxrac (%)
Ölkələr üzrə - cəmi	9221402,8	11424477,3	2293074,5	100,4	52,3
MDB ölkələri üzrə-cəmi	1961060,7	525389,9	-1435670,4	94,1	62,7
Belarus	83630,5	10044,1	-73586,4	99,6	66,5
Qazaxstan	98925,6	17957,8	-80967,8	44,8	25,4
Qırğızstan	1604,2	6561,0	4956,8	94,2	25,4
Moldova Respublikası	1559,5	448,3	-3111,2	65,5	655,6
Özbəkistan	6168,7	10872,7	4704,0	26,1	28,7
Rusiya Federasiyası	1437901,3	416770,8	-1021130,5	109,4	65,1
Tacikistan	-	6443,8	6443,8	-	244,4
Türkmənistan	19619,0	32814,9	13195,4	148,6	86,3
Ukrayna	309651,9	23476,5	-286175,4	73,8	48,5
Digər ölkələr üzrə	7260342,1	10899087,4	3638745,3	102,2	51,9

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ildə dünyanın 159 ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqələri qurmuşdur ki, onların tərkibində idxalında ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan dövlətlər aşağıdakılardır[1.618]:

1. Rusiya Federasiyası - 15,6 %.
2. Türkiyə - 12,7 %.
3. ABŞ - 9,2 %.
4. Almaniya – 7,5 %.
5. İtaliya - 6,4 %.
6. Yaponiya – 6,1 %.
7. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı – 6,0 %.
8. Çin – 5,6 %.
9. Ukrayna - 3,4 %.

10. Fransa - 2,3 %.
11. Norveç – 1,6 %.
12. Koreya Respublikası – 1,5 % və s.
13. Digər ölkələr – cəmi 22,1 %.

Tədqiqatlar göstərir ki, son 10-14 ildə ölkəmizdə istehsal sferalarının material resursları ilə təmin edilməsi prosesində müxtəlif ölkələrlə təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasında «Azərkontrakt» səhimdər cəmiyyəti, Satınalmalar üzrə Dövlət Agentliyi, Ticarət- Sənaye Palatası bilavasitə iştirak etmişlər.

2.2. İstehsal müəssisələrinin maddi-texniki təminatı prosesinin tədqiqi

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən material resurslarının idarəetmə sisteminin başlıca vəzifəsi material resursları ilə dayanıqlı təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bunlar isə dövrün tələbinə uyğun material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasını aktual bir vəzifəyə çevirir.

Ümumiyyətlə, maddi – texniki təchizat xidməti üçün həmişə keyfiyyətli xammal və materialların tədarükü istehsalın elmi – texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi aktual vəzifə hesab edilir. Əgər müəssisənin maddi – texniki təchizat xidməti marketing şöbəsinin imkanlarından istifadə edərək, yüksək tələbkərliliklə istehsal vasitələri bazarını dəqiq və hərtərəfli öyrənərsə, onda həmin müəssisənin istehsal ehtiyacları üçün material resurslarına olan tələbatının daha dəqiq hesablanması ehtimalı artacaq, istehsal olunan əmtəələrin satışında problemlər yaranmayacaq və nəticədə müəssisə rəqiblər arasında birtərəfli üstünlük qazanacaqdır. Bundan başqa, yeni istehsal vasitələrinin tədarük edilib gətirilməsi, eləcə də lisenziyalasdırılan texniki- texnoloji və idarəetmə yeniliklərinin – “nou – hau” - ların istehsala tətbiqi təsərrüfat subyektlərinin daxili və xarici bazarlarda uzun müddət rəqabət qabiliyyətliliklərini qoruyub saxlayacaq amillər sırasına daxildir. Biznesdə bu kimi tədbirlərdən istifadə edilməsi adətən tez və hiss olunacaq dərəcədə iqtisadi səmərənin əldə edilməsinə gətirib çıxarır.

İstehsal – satış fəaliyyətinin hansı formada təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, istənilən təsərrüfatçılıq şəraitində təchizat xidməti üçün mühüm hesab edilən vəzifələrdən biri də istehsal vasitələrindən istifadənin nəticələrinin yüksəldilməsi hesab

edilir. Buna hər şeydən əvvəl iqtisadi cəhətdən səmərəli olan xammal və material resurslarının, material və elm tutumu yüksək və enerji məsrəfləri az olan maşın və avadanlıqların tədarükəti, istehsal ehtiyatlarının dövriyyə sürətinin artırılması, material qiymətlilərinin kəmiyyət və keyfiyyətə qorunub saxlanması, təsərrüfat dövriyyəsinə sənaye tullantılarının və bəzi xammalların təkrar istehsalə cəlb edilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür.

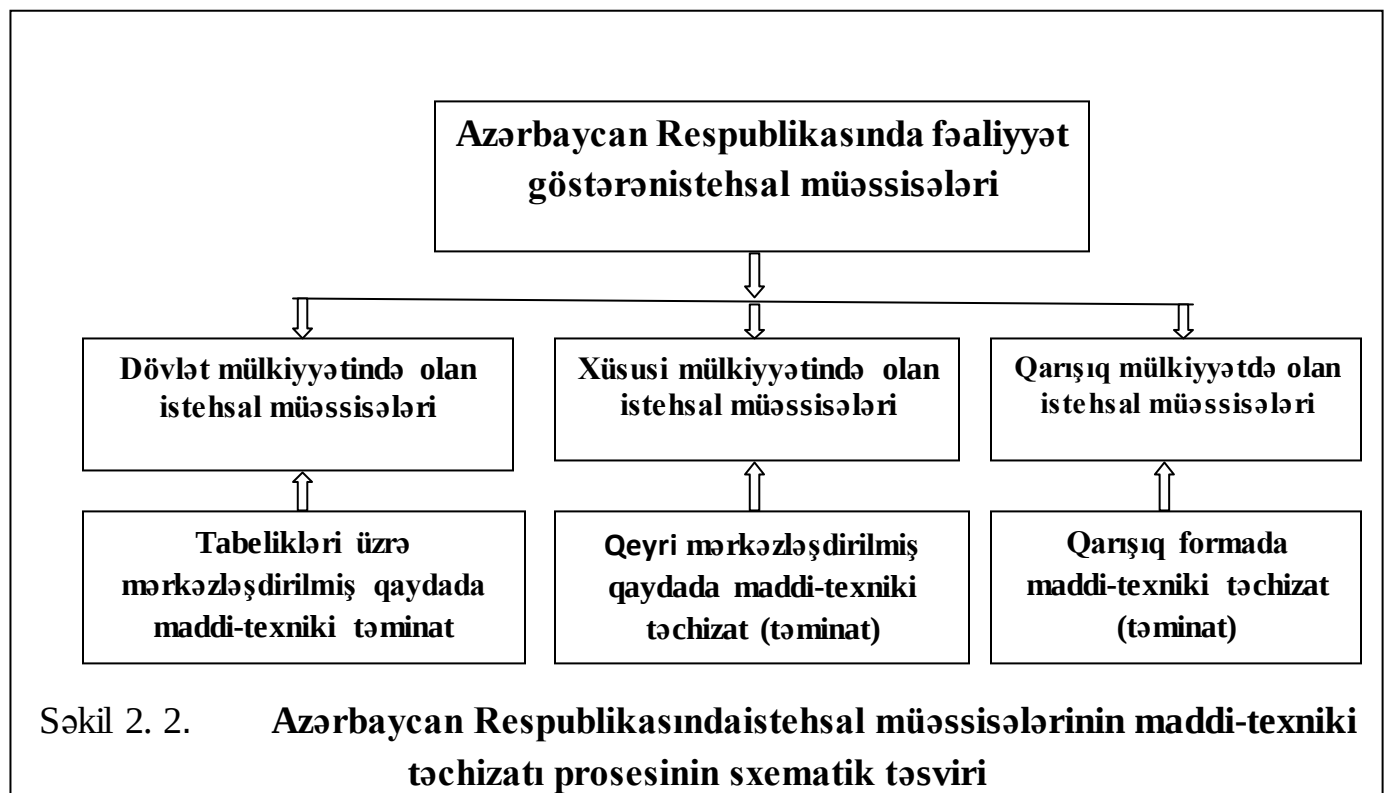
İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş əhəmiyyətli vəzifələrdən biri təchizata çəkilən xərclərin azaldılmasından ibarətdir. Əgər istehsalçı müəssisələr öz fəaliyyətləri zamanı logistik prinsiplərin tətbiqinə daha çox üstünlük verirlərsə təbii ki, qoyulan bu vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələcəklər. Maddi – texniki təchizat xidmətinin bu və ya digər vəzifəsinin yerinə yetirilməsi zamanı məsələlərə logistik yanaşma məhsulların bazara doğru irəlilədilməsinə xidmət göstərən əlverişli bölgü kanallarının müəyyənəşdirilməsinə, nəqliyyat xərclərinin və yükləmə – boşaltma məsrəflərinin minimum səviyyəyə endirilməsinə, xammal və materialların istehlakçı müəssisələrə hərəkəti ilə bağlı istənilən mərhələdə ehtiyatların həcmi optmallaşdırılmasına imkan verir.

Tədarükəti xidmətinin və bütünlüklə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün maddi – texniki təchizatla bağlı məsələlərin həllinə yaradıcı yanaşmanın təmin edilməsi vəzifəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu vəzifə bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu Azərbaycan Respublikasında xüsusi aktualıq kəsb edir. Bazarda baş verən konyüktur dəyişikliklərini görmək, material resurslarının optimal tədarükəti müddətini və tədarükətin həcmi bacarıqla müəyyənəşməndirmək, tədarükəti bazarında əlverişli məhsuləndərənələri seçmək, məhsuləndərənələri tərəfindən verilən güzəştlər sitemindən düzgün istifadə etmək və müəssisə üçün digər əlverişli məqamlardan yararlanmaq üçün maddi - texniki təchizat xidməti əməkdaşlarından yüksək nəzəri hazırlıq, peşəkarlıq və zəngin praktiki təcrübə tələb edir.

Təsərrüfatçılıq şəraiti dəyişdikcə maddi – texniki təchizat xidmətinin vəzifələri də, mütəmadi olaraq, yeni çağırışlara cavab vermək və meydana çıxacaq təzə problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə, daima dəqiqləşdirilməli təzələnməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar, maddi – texniki təchizat xidməti qarşısında duran vəzifələri icra etmək üçün konkret funksiyalar yerinə yetirməlidir. Həmin funksiyaların biri–birindən əsaslı sürətdə fərqlənməsinə baxmayaraq, onların əksər hissəsi, şəraitdən və yerindən asılı olaraq, istehsalçı müəssisələr və vasitəçi təchizat – satışı qurumları tərəfindən icra edilir.

Maddi – texniki təchizat xidmətinin vəzifə və funksiyalarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi onun normal fəaliyyəti üçün ilkin şərtləri formalaşdırır. İstehsal müəssisələrində bir qayda olaraq MTT xidmətinin vəzifə və funksiyaları bu strukturun işinin təşkili üçün əsas hesab edilən MTT xidməti haqqında əsasnamədə öz əksini tapır. Nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, məhz MTT xidmətinin qarşısında duran vəzifə və funksiyalar əsasında təchizat xidmətinin təşkilatı strukturu formalaşır, konkret funksiyaları yerinə yetirilməsi məqsədinə xidmət göstərən müvafiq struktur bölmələri yaradılır. Funksiyalara uyğun olaraq sonradan hər bir işçinin funksional öhdəliklərini müəyyənləşdirməyə imkan verən vəzifə təlimatları işlənib hazırlanır. Hər tərəfli əsaslandırılmış vəzifə, funksiya və təlimatlar, habelə təchizat xidmətinin optimal təşkil edilmiş təşkilatı strukturu bu struktur bölmənin normal fəaliyyətinə şərait yaradır, funksiyaların təkrarlanmasına yol vermir və nəhayət təchizat xidmətinə iqtisadi effektivliyi artırır.

İstehsalçı müəssisələrdə təchizat xidmətinin effektiv işlək aparatının yaradılmasını təmin etmək üçün onun təşkilatı strukturunun formalaşmasına bilavasitə təsir edən amillər çoxluğunu dəqiq öyrənmək və maksimal dərəcədə nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında istehsal müəssisələrinin maddi-texniki təchizatı prosesi bütün MDB məkanında olduğu kimi ölkəmizdə də aşağıdakı qaydada təşkil edilir, planlaşdırılır və idarə olunur (şəkil 2.2).

Cədvəl 2.3.

“Azərneftkimyamaş” ASC-nin neft maşınqayırması müəssisələri üzrə 2010-2015-ci illər ərzində əmtəəlik məhsul istehsalı *

(mln. manat)

№	Müəssisələrin adları	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.	Bakı Neft Maşınqayırma zavodu	6889,1	10629,4	9142,2	8563,2	5561,5	2905,3
2.	“Bakı Fəhləsi” Maşınqayırma zavodu	5271,5	4084,7	2863,7	3760,9	1971,2	1531,8
3.	Suraxanı Maşınqayırma zavodu	3606,3	3654,0	4911,7	5693,6	5000,4	3925,2
4.	Sabunçu Elmi İstehsaat Birliyi	2535,3	1756,0	2852,2	2700,8	3010,0	1402,5
5.	B.Sərdarov Maşınqayırma zavodu	777,0	1137,2	2515,6	2668,1	2004,4	1357,7
6.	Zabrat Maşınqayırma zavodu	1317,6	992,4	1452,2	1196,9	968,2	556,2
7.	Bakı Neft-qaz Mədən Avadanlığı	285,1	87,6	37,7	100,1	45,3	136,0
8.	Balaxanı Maşınqayırma zavodu	211,8	262,3	343,1	921,4	398,5	1590,2
9.	Səbəyl Maşınqayırma zavodu	1022,3	1389,8	1340,8	2951,4	1985,8	941,2
10.	Maşınqayırma Texnologiyası İnstitutu	1059,2	914,3	742,3	2139,7	880,5	157,3
11.	Neft Maş. Xüsusi Konstruktor Bürosu (XKB)	8,7	305,0	378,4	765,3	557,0	87,3
12.	Azinmaş ETİ	424,6	394,7	446,7	859,6	1178,7	454,2
13.	Az. Maşınqayırma Layihələndirmə	89,0	130,0	200,0	140,2	162,5	170,0
	Cəmi :	23497,5	25737,4	27226,6	32461,2	23724,0	15214,9

* “Azərneftkimyamaş” ASC –nin statistik məlumatları

Xüsusi mülkiyyətində olan istehsal müəssisələri, əvvəl qeyd edildiyi kimi, maddi-texniki təchizat proseslərini müstəqil qaydada, yəni özlərinə sərf etdiyi formada çevik sistem kimi formalaşdırmağa meyilli olurlar (“Azərsun”, Sumqayıt sənaye parkı və s.).

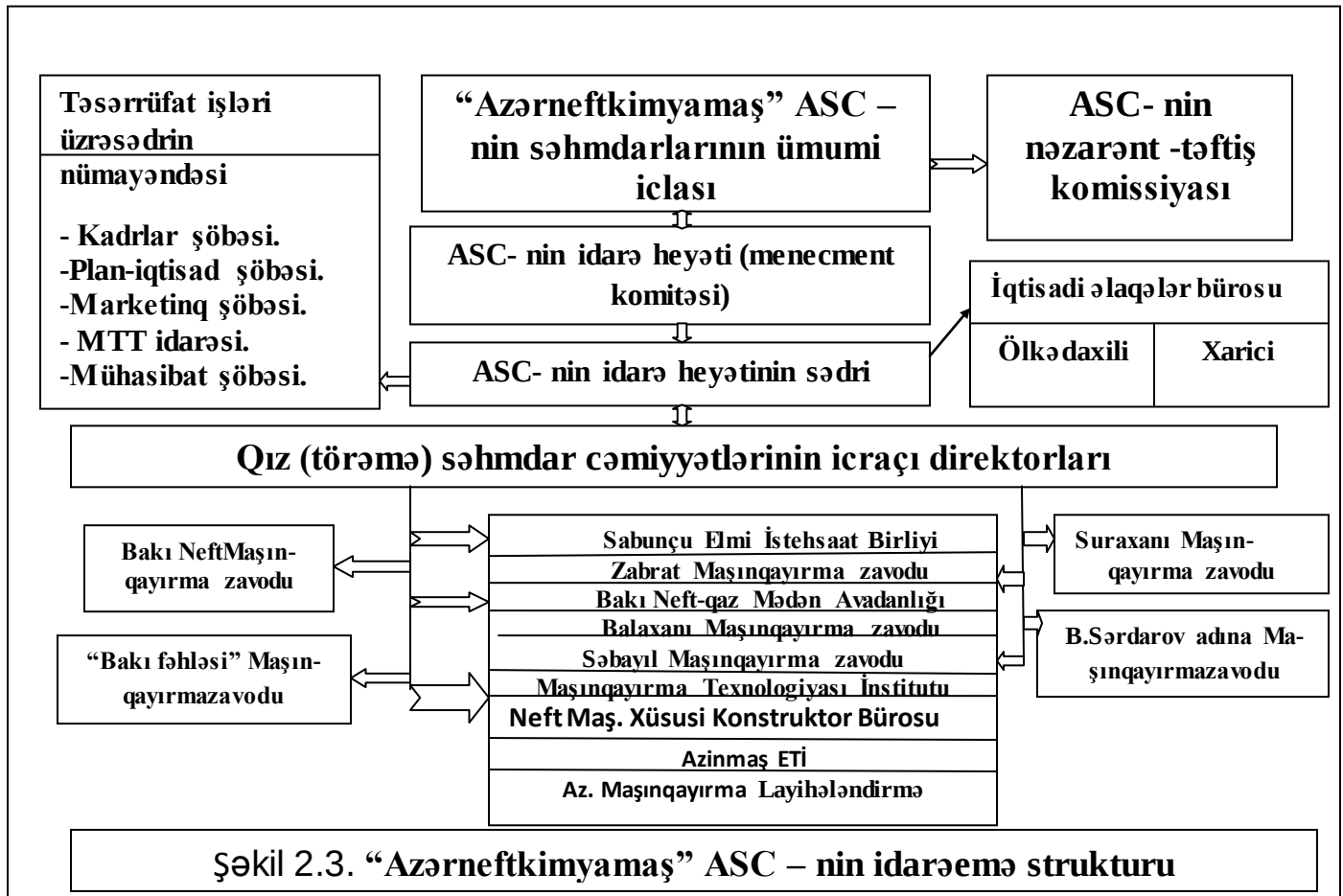
Qarışıq mülkiyyətində olan istehsal müəssisələri vəziyyət və şəraitdən asılı olaraq, yəni dövlət sifarişlərini yerinə yetirdikdə bir qayda olaraq “Azərkontrakt” səhmdar cəmiyyəti, Dövlət Satınalmaları Agenliyi və s. kimi qurumların köməyi ilə, demək olar ki, mərkəzləşdirilmiş qaydada maddi-texniki resurslarla təmin edirlər, öz proqramları üzrə məhsul istehsal etdikdə isə adi praktikada olduğu kimi, özlərinə sərf etdiyi formada istehsal vəsaitləri ilə təchiz olunurlar.

İndi isə istehsal müəssisələrinin maddi-texniki təminatı prosesini ölkəmizdə neft - kimya sənayesinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş “Azərneftkimyamaş” ASC-nin neft maşınqayırması müəssisələri təmsalında davam edək. Bu prosesin nə dərəcədə effektiv olmasını dəyərləndirmək üçün diqqətimizi onun nəticəsinə - adı çəkilən müəssisələr kompleksi üzrə 2010-2015-ci illər ərzində əmtəəlik məhsul istehsalına yetirək (cədvəl 2. 3).

“Azərneftkimyamaş” açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin idarəedilməsində olan 13 maşınqayırma müəssisələri və digər vacib strukturlar təhlil aparılan dövr ərzində 147861,6 mln. manatlıq əmtəəlik məhsul istehsal etmişlər (cədvəl 2.3). Həmin məhsulların 84,8 % (125371,2 mln. manat) daxili bazarda satılmış, 9,2 % (13596,3 mln. manat) ixrac edilmiş, qalan 6 % isə hazır məhsul ehtiyatı kimi qalmışdır. Təbii ki, “Azərneftkimyamaş” ASC daxilində müəssisələrin bu qədər həcmdə məhsul istehsalı möhtəbər istehsal – texniki bazaya, maddi – texniki təminat və idarəetmə - (menecment) sisteminə arxalanmalıdır (şəkil 2.3).

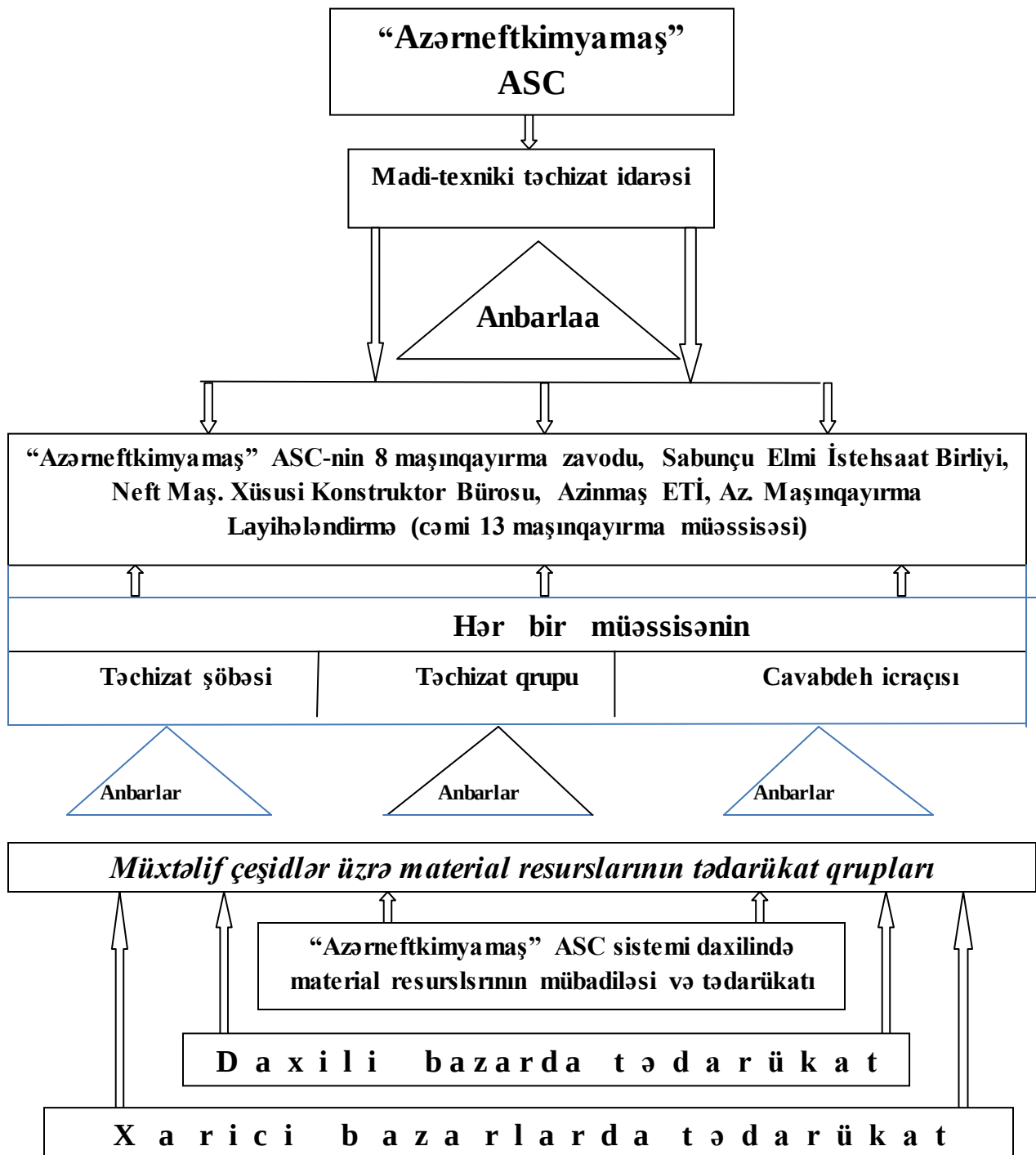
Təqdim edilən şəkil 2.3 “Azərneftkimyamaş” ASC-nin idarəetmə taktikasında son üç ildə baş verən əsas dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Bu dəyişiklik ondan ibarətdir ki, adı çəkilən qurum istehsalat birliyindən səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Hal-hazırda səhmdarlarının ümumi iclası “Azərneftkimyamaş” ASC-nin ali orqanı hesab edilir. Bu ali qurum səhmdar cəmiyyətinin struktur bölmələrini, onların işçilərinin sayı və əmək haqlarının miqdarını, eləcə də idarə

heyətinin tərkibini, aparıcı bölmələrin rəhbər işçilərini, o cümlədən ASC- nin idarə heyətinin sədrini, təbəçiliyində olan maşınqayırma müəssisələri ilə digər struktur bölmələrinin ştat cədvəllərini, zavod və tədqiqat –konstruktor qurumlarının direktorlarını təsdiq edir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, “Azərneftkimyamaş” ASC-nin səhmdarları ildə azı bir dəfə öz ümumi iclaslarını keçirərək, orada idarə heyətinin sədri başda olmaqla. direktorlar korpusu və digər struktur bölmələrinin rəhbər işçilərinin illik hesabatını dinləyir və növbəti ildə görülmək işləri müzakirə edərək, kollektivin işini qiymətləndirir, yeri gəldikdə baş verəcək dəyişikləri təsdiq edir, heyət qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Bununla belə, tədqiqatdan aydın olur ki, “Azərneftkimyamaş” ASC-nin maddi-texniki təminat sistemi qismən mərkəzləşdirilmiş təchizat tərkibində hüquqi şəxs statusunu qoruyub saxlayan müəssisələrə (filiallara) malik böyük istehsal birlikləri üçün xarakterikdir. Belə bir şəraitdə “Azərneftkimyamaş” ASC-nin mərkəzi aparatının nəzdində olan maddi-texniki xidməti təchizatın planlaşdırılmasını həyata keçirir, material

resurslarının alınması üçün iqtisadi əlaqələr bürosunun işçiləri xaricdə və ölkə daxilində təsərrüfatlararası müqavilələr bağlayır, ASC-nin maşınqayırma müəssisələri arasında təsərrüfat – iqtisadi əlaqələri qurur və bir sıra digər funksiyaları yerinə yetirir.

Şəkil 2.4. "Azərneftkimyamaş" ASC maşınqayırma müəssisəsinin maddi-texniki təchizat prosesinin təşkili

Material resurslarının daşınması ilə səhmdar cəmiyyətinin özünün o qədər də böyük olmayan təchizat xidmətinə və anbarlara malik filial - müəssisələr məşğul olur. ASC-nin istehsal müəssisələri və digər bölmələri coğrafi baxımdan uzaq olmyan filial - müəssisələr isə mərkəzi anbardan mərkəzləşdirilmiş formada təchiz olunurlar. Təchizatın belə təşkili zamanı baş müəssisə “Azərneftkimyamaş” ASC-nin tərəfindən birliyə daxil olan istehsal və digər bölmələr arasında funksiyaların rəasional bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir (şəkil 2. 4).

Şəkil 2.4-ə diqqət yetirsək görərik ki, “Azərneftkimyamaş” ASC sisteminə daxil olan maşınqayırma müəssisələri qismən mərkəzləşdirilmiş qaydada öz maddi - təchizat xidmətlərini təşkil etmişlər. Bu, əsasən dövlət mülkiyyətinə daxil olan müəssisə, şirkət, firma və korporasiyalarının sifarişlərinin yetirməsi ilə izah edilir.

“Azərneftkimyamaş” ASC sistemində maşınqayırma müəssisələrinin qismən mərkəzləşdirilmiş qaydada maddi resurslarla təmin edilməsi bu quruma dövlət tərəfindən də dəstək verilməsindən bəhs edir. “Azərneftkimyamaş” ASC sistemində maddi-texniki təminatın digər özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada maşınqayırma müəssisələrinin istehsal ehtiyacları üçün material resursları təminat üç tədarükət mənbəyi üzərində qurulub: “Azərneftkimyamaş” ASC sistemi daxilində müəssisələrarası material resurslarının mübadiləsi və tədarükəti, daxili bazardan tədarükət və xarici bazarlardan tədarükət.

2.3. İstehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə göstəricilərinin təhlili

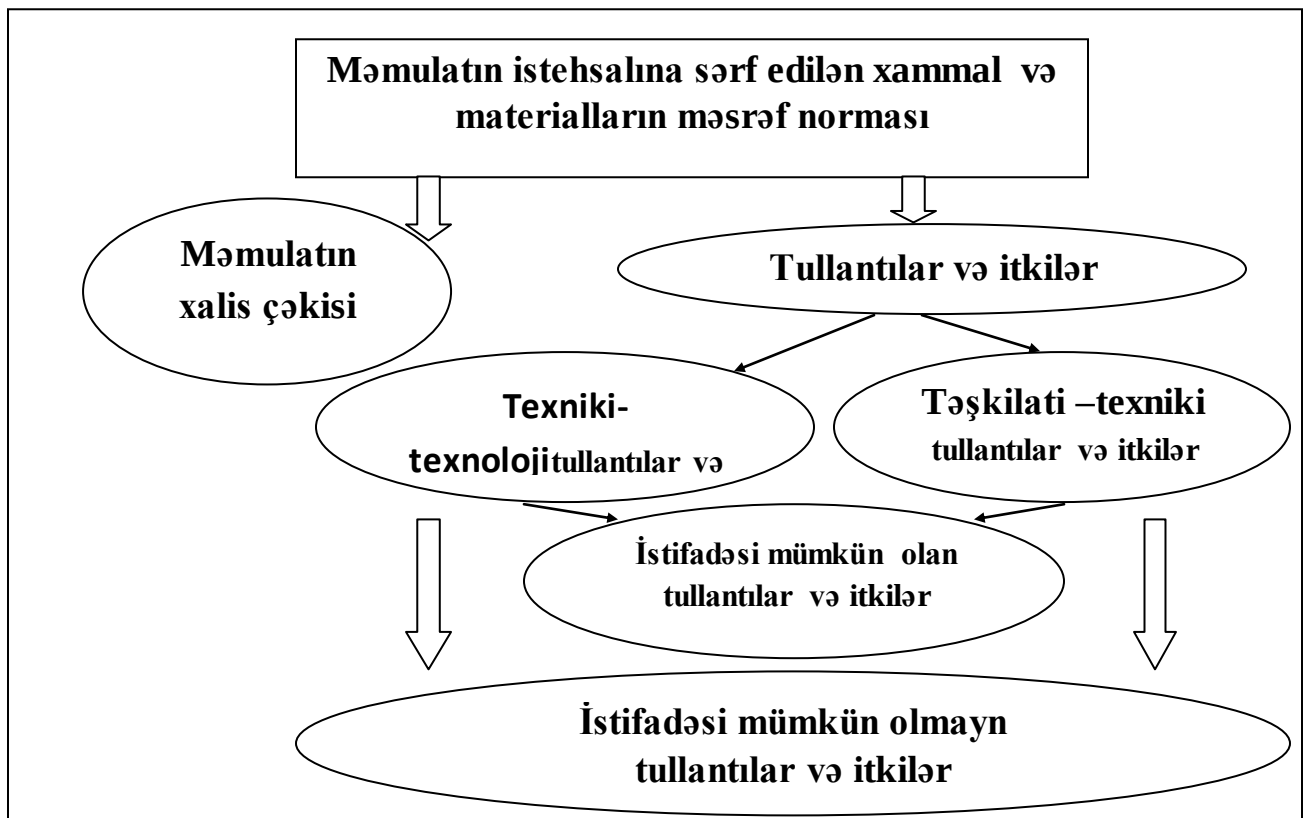
Milli iqtisadiyyat sahələri və konkret müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə edilməsi maddi-texniki təchizat (təminat) qurumları qarşısında duran əsas vəzifələrin ana xəttini təşkil edir. Xatırladaq ki, həmin vəzifələr 1-ci fəslin 2-ci sualının açıqanması zaman verilməşdir. Həqiqətdə material resurslarının vaxtlı-vaxtında istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması, müəssisələrin keyfiyyətli xammal və materiallarla təmin edilməsi; istehsal, tədavül və istehsal sferalarının bütün mərhələlərində material resurslarına qənaət edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin dövr

sürətinin artırılması, daxili mənbələrin səfərbər edilməsi və qeyri mərkəzləşdirilmiş qaydada material resursları tədarükünün genişləndirilməsi, tədavül xərclərinin aşağı salınması son nəticədə nəinki konkret material resurslarına, eləcə də maliyyə- pul vəsaitlərinə, işçi qüvvəsinə və vaxta qənaqət etməyə imkan verir. Bütün bunlar isə cəmi ictimai istehsalın iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsinə real yollar açır.

Reallıqda istehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə olunmasını bir neçə göstərici xarakterizə edir:

1. **Materiallardan istifadə əmsalı (M_i).** Bu göstərici məmulatın xalis çəkisinin ($X_\text{ç}$) və ya səmərəli istifadəsinin (S_i) onun məsrəf normasına (M_n) olan nisbəti kimi təyin edilir.

$$M_i = X_\text{ç} / M_n \quad \text{və ya} \quad M_i = S_i / M_n$$

Şəkil 2.5. Materialların məsrəf normalarının istifadəsi və parçalanması sxemi.

2. **Materiallardan xüsusi istifadə əmsalı ($M_{i\text{x}}$).** Bu əmsal məmulatın xalis çəkisinin ($X_\text{ç}$) və ya səmərəli istifadəsinin (S_i) onun faktiki məsrəf normasına (M_{nf}) olan nisbəti kimi təyin edilir.

$$M_{i\alpha x} = X_{\alpha} / M_{nf} \quad \text{və ya} \quad M_{i\alpha} = S_i / M_{nf}$$

3. **Yanacaq qurğularının faydalı işləmə əmsalı.** Bu göstərici istifadə edilmiş yanacaq yandıqda verdiyi itiliyin həmin yanacaq vahidinin real istilik törətmə qabiliyyətinə nisbəti kimi təyin edilir.

4. **Materiallar biri – biri ilə əvəz olunduqda qənaətin və ya israfçılığın təyin edilməsi.**

Qənaət mütləq müəyyən edilmiş məsrəf (sərfiyyat) normaları əsasında həyata keçirilməlidir. Məsrəf norması dedikdə, hər hansı bir məhsul istehsalı vahidinə sərf edəcək xammal və materialların, eləcə də enerji daşıyıcılarının ən yüksək - **maksimum** həddi başa düşülür (səkil 2.5).

Təqdim edilən səkil 2.5-dən aydın göstərir ki, hər bir məmuların istehsalına sərf edilən xammal və materialların məsrəf norması real məhsulun xalis çəkisi ilə yanaşı, tullantılar və itkilərə bölünür. Sonuncular isə istifadəsi mümkün olan və mümkün olmayın tullantılar və itkilərə parçalanır. İstehsal müəssisələri bütün imkanlarını səfərbər edərək ona çalışmalıdırlar ki, cəmi məhsulların hazırlanmasında xammal və material məsrəfləri minimuma endirilsin.

İstehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə edilməsi probleminə daha bir aydınlıq gətirmək üçün məhsul vahidinə təyin edilən məsrəf norması ilə faktiki məsrəf normasına diqqət yetirək.

1. $M_n > M_{nf}$, yəni məsrəf norması böyükdür faktiki məsrəf normasından. Bu halda:

$M_n - M_{nf} = (+) Q$, burada Q – qənaətdir, çünki fərq müsbətlədir.

Material resurslarına qənaət yalnız bu halda mümkündür.

2. $M_n = M_{nf}$, yəni məsrəf norması bərabərdir faktiki məsrəf normasına. Bu halda:

$M_n - M_{nf} = (0) 0$, – burada 0 nəticənin heçə bərabər olmasını göstərir, çünki fərq elə 0 bərabərdir.

Bu hal əsasən tullantısız istehsalat texnologiyalarında müəahidə edilir.

3. $M_n < M_{nf}$, yəni məsrəf norması kiçikdir faktiki məsrəf normasından. Bu halda:

$M_n - M_{nf} = (-) İ_s$, burada $İ_s$ – israfçılıqdır, çünki fərq mənfidir.

Bu vəziyyət yolverilməz olduğundan səbəbləri dəqiq yoxlanılmalıdır.

Ölkəmizin istehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin ümumi vəziyyətini aşağıda aparılan təhlildən bilmək olar.

Son 11 il (2005-2015-ci illər) ərzində ölkəmizdə sənaye məhsulunun istehsalı 2,8 dəfədən çox artaraq 26369 mln.manata çatmışdır, baxmayaraq ki, bu müddəttə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı 38 ədəd azalaraq 2583 olmuşdur [1.450]. Qerq edilən zaman kəsiyində əsas sənaye-istehsal fondları da 3, 9 dəfə artaraq 70446,1 mln.manat təşkil etmişdir (cədvəl 2.4) [1.477].

Cədvəl 2.4.

Azərbaycan Respublikasında iqtisqdi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsal fondlarının mövcudluğu (mln. manat, ilin sonuna)

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Sənaye üzrə, cəmi o cümlədən	18225,1	37164,7	46768,7	53528,9	61809,4	70446,1
Mədənçıxarma sənayesi	13098,1	27847,8	34170,6	38527,4	44420,1	51743,4
Emal sənayesi	3125,5	4791,3	5623,4	5976,6	7352,3	7780,2
Elektrik enerjisi, qaz və buöar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1501,0	3585,9	5943,9	7495,8	8213,7	8974,6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	500,0	940,6	1030,8	1529,1	1823,8	1947,9

Bununla yanaşı, ölkəmizdə iqtisqdi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsal fondlarının quruluşunda elə də ciddi dəyişikliklər olmamışdır (cədvəl 2.5). Belə ki, mədənçıxarma sənayesində sənaye istehsal fondları qeyd edilən müddətdə cəmi 1,6 bənd artmışdır, emal sənayesində isə bu vacib göstərici 6,2 bənd azalmışdır. Məhz bu iqtisqdi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsal fondlarının quruluşunda mütərəqqi dəyişikliklərin olmaması elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında, eləcə də su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalında xeyli problemlərin həll olumamasına gətirib çıxarmışdır.

Cədvəl 2.5.

**Azərbaycan Respublikasında iqtisqdi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsal
fondlarının quruluşu (faizlə)**

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Sənaye üzrə, cəmi o cümlədən	100	100	100	100	100	100
Mədəncixarma sənayesi	71,9	74,9	73,1	72,0	71,9	73,5
Emal sənayesi	17,2	13,0	12,0	11,2	11,9	11,0
Elektrik enerjisi, qaz buxar istehsalı, bölüşdü-rülməsi və təchizatı	8,2	9,6	12,7	14,0	13,3	12,7
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emal	2,7	2,5	2,2	2,8	2,9	2,8

Fondverimi əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini (effektivliyini) xarakterizə edən göstəricidir. Müəssisə səviyyəsində bu göstərici əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin, elə onların özlərinin texniki və texnoloji imkanlarından istifadə edərək, bir il ərzində istehsal olunmuş məhsulların dəyərinə nisbəti kimi təyin edilir. **Fondverimi və fondtutumu** göstəriciləri arasında əks asılılıq mövcuddur: **fondverimi yüksəldikcə fondtutumu azalır** (cədvəl 2 6).

Cədvəl 2. 6.

**Azərbaycan Respublikasında iqtisqdi fəaliyyət növlərində fondverimi və
fondtutumu (faizlə)**

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Fondverimi	195,7	132,8	135,3	157,9	192,5	267,1
Fondtutumu	51,1	75,3	73,9	63,3	51,9	37,4

Təhlil göstərdiyi kimi, ölkəmizdə son 11 il ərzində əsas sənaye-istehsal fondlarının artırılmasına, yəni əsas istehsal sferasında cəmləşmiş müəssisələrin istehsal-texniki möhkəmlənməsinə təxminən 70,5 milliard manata qədər əsaslı vəsait qoyulmuşdur. Bu heçdə az məbləğ deyil. Bununla belə bu vəsaitlərin yaratdığı artırılmış imkanlardan elədə səmərəli istifadə eilməmişdir. Belə ki, əsas istehsal fondlarının istifadəsindən əldə edilən nisbi qənaət iki müqayisə edilən dövr ərzində fondveriminin yüksəlməsi nəticəsində onların şərti olaraq işdən azad edilməyə ilə xarakterizə edilir. Belə ki, 2005-2010-cu ilər arasında ölkəmizdə sənaye məhsulunun həcmi 3 dəfə artmışdırsa fondverimi göstəricisi cəmi 2 dəfə çoxalmışdı. Bu məlumatların əsasında əsas istehsal fondlarından istifadə nəticəsində əldə olunan faktiki qənaəti hesablamaq olar. Adı şəkilən göstərici (F_q) bu düsturla hesablanır $F_q = \Theta_{if} \times I_a - \Theta_{iv}$,

burada Θ_{if} və Θ_{iv} –müvafiq olaraq birinci və ikinci müqayisə olunan illərdə əsas istehsal fonndlarının orta illik dəyərləri;

Θ_{if} – ikinci ildə birinci müqayisə olunan ilə nisbətən sənaye məhsulu istehsalının artım indeksi.

Gətirilmiş düsturdan istifadə edərək aparılmış hesablamalar göstərir ki, 2005-2010–cu ilər ərzində əsas istehsal fondlarından istifadə üzrə faktiki qənaət 17480,6 mlyn. manat təşkil etmişdir (**27978 mlyn. manat : 9309 mlyn. manata = 3,0; 18215,1×3,0 – 37164,7 = 17480,6 mlyn. manat**) .

2013-cü ildən başlayaraq isə istehsal müəssisələrində sənaye istehsal fondlarından istifadə göstəricisi azalaraq, istehsal xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur. Konkret olaraq 2014-2015–ci illərdə bu xərclər – 19762,4 mlyn. manat çoxalmışdır (26369 mlyn. manat : 32110 mlyn. manata = 0,82; 61809,4 mlyn. manat × 0,82 – 70446,1 = – 19762,4 mlyn. manat).

Ölkəmizin istehsal sferasında çalışan müəssisələrinə material resurslarından səmərəli istifadə problemləri obyektiv və subyektiv cəhəblərdən kəskinləşdikcə ətraf mühitə isehsal tullantılarının ümumi kütləsi də artmaqda davam edir (cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7.

Azərbaycan Respublikasında təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, zərərsizləşdirilməsi və istifadə edilməsi (min ton)

	2010	2012	2013	2014	2015
Yaranmış təhlükəli tullantılar	140,0	297,0	202,7	456,6	262,6
İstifadə edilmiş təhlükəli tullantılar	5,5	6,3	0,6	1,2	5,2
Zərərsizləşdirilmiş təhlükəli tullantılar	58,4	113,9	86,4	111,3	210,9

Misal üçün, 2010-2015-ci illər kəsiyində ölkəmizin ətraf atmosferinə təhlükəli istehsalat tullantılarının atılması rəsmi statiskaya görə təxminən 2 dəfə, qeyri-rəsmi isə azı 5 dəfə çoxalmışdı.

Cədvəl 2.8.

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait [1.370] (min manat)

	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi: o cümlədən	190007,2	339872,1	304599,4	216933,9	84864,4
su ehtiyatlarının mühfizəsinə	134936,9	324214,9	285687,1	199309,3	84474,4
atmosfer havasının mühafizəsinə	-	-	9192,1	8889,4	-
torpaqların mühfizəsinə	55070,3	15657,2	9720,2	8735,2	90,0

Təhlil edilən son 4 ildə bu böyük sosial tədbirə yalnız 946 269,8 min manat pul vəsaitləri yönəldilmişdir, baxmayaraq ki, bu son 4 ildə ölkəmizin ərazisində ətraf mühitə 1218,4 min ton təhlükəli tullantılar atılmışdır (cədvəl 2.8). Həmin tullantıların təkcə 13,3 min tonu istifadə edilmiş, 522,5 min tonu zərərsizləşdirilmiş, qalan 682,6

min tonu isə toxunulmaz qalaraq, hələ çox-çox illər boyu dahada çirklənməkdə olan atmosferi zəhərləməkdə davam edəcəkdir.

FƏSİL III. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması perspektivləri

3.1. Sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəetmə mexanizminin işlənilib hazırlanması

Maddi istehsal sahələrində material resurslarının bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında idarə edilməsi mövcud resurslardan daha effektiv istifadə edilməsini, təkrar istehsal mərhələlərində qənaət-resursqoruma rejiminin tətbiqini ön plana çəkir. Resursqoruma – bütün mövcud resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadəyə yönəldilmiş tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqidir. Bu səmərəliliyin mühüm amilidir.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu bir şəraitdə cəmiyyətin hərtərəfli tərəqqisi, inqilabi yeniləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi və onun irəliyə doğru mütərəqqi hərəkəti yalnız ölkənin iqtisadi-sosial inkişafının sürətləndirilməsi yolu ilə təmin edilə bilər. Odur ki, hər bir müstəqil və suveren dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının, milli iqtisadiyyatının bütün sahələrində işlərin keyfiyyətə yeniləşməsinə yönəldilən konkret və kompleks plan işlənilib hazırlanmalıdır. Bu isə öz növbəsində elmi-texniki tərəqqinin və qabaqcıl təcrübənin son nailiyyətlərinin geniş tətbiqi əsasında cəmiyyətin maddi-texniki bazasının sürətlə təzələnməsinə, ictimai-iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsini, əməyin məzmununda və xarakterində, eləcə də insanların maddi və mənəvi həyatında yeni dəyişikliklər baş verməsinə, siyasi, ictimai və ideoloji təsisatlar sisteminin daha da fəallaşmasına öz təsirini göstərir.

Qeyd etməliyik ki, formalaşan bazar münasibətləri sistemində dəyər kateqoriyalarından düzgün və səmərəli istifadə olunmalıdır. Belə ki, bazar bilavasitə bir çox mürəkkəb ünsürlərin (dövlətin siyasi və iqtisadi cəhətdən tam azadlığı və müstəqilliyi, əmtəə və xidmətlər bazarı, kapital bazarı və s.) məcmusu, üzvü vəhdəti və birləşməsi kimi başa düşülməlidir. Əgər bu ünsürlər, yəni «bazar»ı təşkil edən elementlərdən hər hansı biri pozulmuş olarsa da, onda həmin «bazar» öz fəaliyyətini normal yerinə yetirə bilməz.

Bazar iqtisadiyyatında, bazarın tələbinə uyğun olan əmtəələr /məhsullar/ istehsalı və onların reallaşdırılması üsulları qarşılıqlı əlaqələndirilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin istehsal vasitələri ilə təminatı və resurslardan maksimum qənaətlə istifadə edilməsi və s. məsələlərin kompleks surətdə öyrənilməsi günün aktual məsələlərindən biridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maddi istehsalla, eləcə də qeyri-istehsalla məşğul olanlar əmək intizamına ciddi riayət etməli, qənaət rejiminin həyata keçirilməsinə çalışmalıdırlar.

Əmək intizamı – əmək kollektivlərində müəyyən edilmiş iş qaydalarına hər bir işçi tərəfindən ciddi riayət etməklə, öz iş yerində iş vaxtının hamısından tam və məhsuldar istifadə etməsinə deyilir. Başqa sözlə, bu əmək qabiliyyətli hər bir vətəndaşın borcu və şərəf işi olmaqla, xüsusi hüquq və sosial normativ aktları ilə müəyyən edilmiş, işçilərin əmək vəzifələrini və məsuliyyətini icra etmə qaydasıdır, onların birgə əmək prosesini təmin edən nizam qaydasıdır. Əmək intizamının xarakteri istehsal münasibətlərinin tipi ilə müəyyən olunur. Əmək intizamı kollektivin üzvü olan hər bir işçinin öz işini «əla» yerinə yetirməyə istiqamətləndirir. Bu kollektivdə qarşılıqlı yardım, əməyə namuslu, vicdanlı münasibət, hər kəsdə öz ictimai borcunu başa düşmək şüurlu intizam tərbiyə edən qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirmək üçün geniş imkanlar açır.

İstehsalın bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkili, təsərrüfat – istehsal əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi və çətinləşməsi materiallara qənaət kimi ənənəvi metodların təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, onlardan səmərəli istifadə yollarını və təminat vasitələrini axtarıb tapmağı tələb edir. Mövcud metodlar bu çoxcəhətli və mürəkkəb problemi yalnız «bazar prinsiplərinə» uyğun qismən həll etməyə imkan verir. İnkişaf etmiş qabaqcıl xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maddi ehtiyatlara daha səmərəli qənaəti təmin etməyi yönəldilmiş əsas şərtlərə aşağıdakılar aiddir:

1. İki istiqamətdə həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri:

a) istehsalın sahə strukturunu, habelə sahə komplekslərini və daxili strukturunun təkmilləşdirilməsi;

b) istehsalatın material-xammal balansının strukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni daha proqressiv və sərfəli materialların xüsusi çəkisinin artması, həmçinin ənənəvi materialların keyfiyyəti xarakteristikasının yaxşılaşdırılması;

2. Buraxılan məhsulun konstruksiyasını təkmilləşdirmək, keyfiyyətini yüksəltmək, həmçinin xammal və materialların emal olunmasının texnika və texnologiyasını təkmilləşdirmək yolu ilə texniki şəraitin daha da yaxşılaşdırılması;

3. İstehsalın təşkilati-iqtisadi şərtlərini təkmilləşdirmək yolu ilə aşağıdakıların təmin edilməsi:

a) maddi ehtiyatlara qənaətə stimül yaradan planlaşdırma və göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi;

b) əmək predmetlərindən səmərəli istifadə edilməsində MTT-ın rolunun artması.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun maddi-texniki vasitələrə qənaət edilməsində ehtiyatlarından istifadə olunması istehsalın səmərəli sahə strukturunun planlaşdırılmasını son məhsulda yeni sərfəli materialların xüsusi çəkisinin artmasını, ETT-nin nailiyyətlərindən tam istifadə olunmasını, istehsala müxtəlif növ mineral-xammal ehtiyatların cəlb edilməsini və xammaldan daha tam istifadə olunmasına imkan verən sahələrin və yarım sahələrin inkişafını, resurslardan istifadə edilməsini, müəssisələrdə iqtisadi marağın yaradılmasını, infrastrukturun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bütün bunlar isə xammal və material resursları sərfəsinin nisbətən azaldılmasına şərait, emaledici sənaye sahələrinin üstün inkişaf etdirilməsi üçün obyektiv imkan yaradır.

Sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəedilməsi problemin həllinə sistemli yanaşmaq sənayenin bütün sahələrində maddi ehtiyatlara qənaət üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Buna görə də maddi ehtiyatlardan istifadə edilməsində qənaət rejiminin gözlənilməsi xammal və tullantılardan kompleks istifadə

olunmasını, elmi nailiyyətlərin istehsalatda tətbiqi sahəsində işlərin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Xammal və materiallardan səmərəli istifadə probleminin həllində sahələrarası kompleks yanaşma xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İstehsalat sahədaxili strukturunun yeni şəraitə uyğun dəyişməsi də böyük qənaət verə bilər. Burada elmi-tədqiqat və layihə konstruktor işlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, nəticələrin istehsalatda tezliklə tətbiq edilməsi, sahə nomenklaturası məlumatlarının unifikasiya olunması, sahədaxili ixtisaslaşmanın və müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələrinin dərinləşməsi, istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsində texniki siyasətin müəyyən edilməsi, qənaətin rejiminin gözlənilməsində stimullaşdırma sistemlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, istehsalın sahə strukturunun və material-xammal balansı strukturunun təkmilləşməsinə müəyyən edən şərt material tutumunu aşağı salmaq, maddi ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə etmək üzrə məqsədli ümumdövlət proqramının işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Perspektiv üçün belə kompleks proqramın yaradılması maddi ehtiyatın səmərəli istehsalı və istifadə edilməsi üzrə əsas tədbirləri məqsədyönlü müəyyənləşdirməyə, bütün sahələrin qarşılıqlı marağını həmin proqramda müvafiq surətdə uzlaşdırmağa, milli təsərrüfatda emaledici sənaye sahələrində əsaslı struktur dəyişikləri həyata keçirməyə imkan verir. Proqramın sosial-iqtisadi əhəmiyyəti əsaslı vəsait qoyanın əmək və material ehtiyatının bir qismini xammal sahəsindən azad edib xalq istehlakı məhsullarının istehsalının artırılmasına yönəltmək imkanını təmin etməklə müəyyənləşdirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə bir proqram makro və mikro səviyyələri əhatə etməlidir. Həmin proqramın icrasına işə dövlət səviyyəsində nəzarət edilməlidir.

Materialların daha səmərəli strukturunun yaradılmasına dair tədbirlərin milli iqtisadi səviyyədə praktik olaraq həyata keçirilməsi maddi ehtiyatlara qənaət etmək üçün prinsipə tamamilə başqa əsaslar yaradır, bu işin təşkilini mahiyyətə dəyişir.

Yeni materialların yaradılması ETT nəticəsidir. Bazar iqtisadiyyatı isə buna yaxşı imkan yaradır. Bu materiallar öz növbəsində elmi-texniki tərəqqinin daha müvəffəqiyyətli davamına xeyli kömək edir.

Keyfiyyətli yüksəldilmiş materialların tətbiqi, ən yeni texniki nailiyyətləri əks etdirən yeni xarakteristikalı məlumatların layihələşdirilməsi və hazırlanmasını prinsipcə başqa əsas üzərində təşkil etməyə imkan verir.

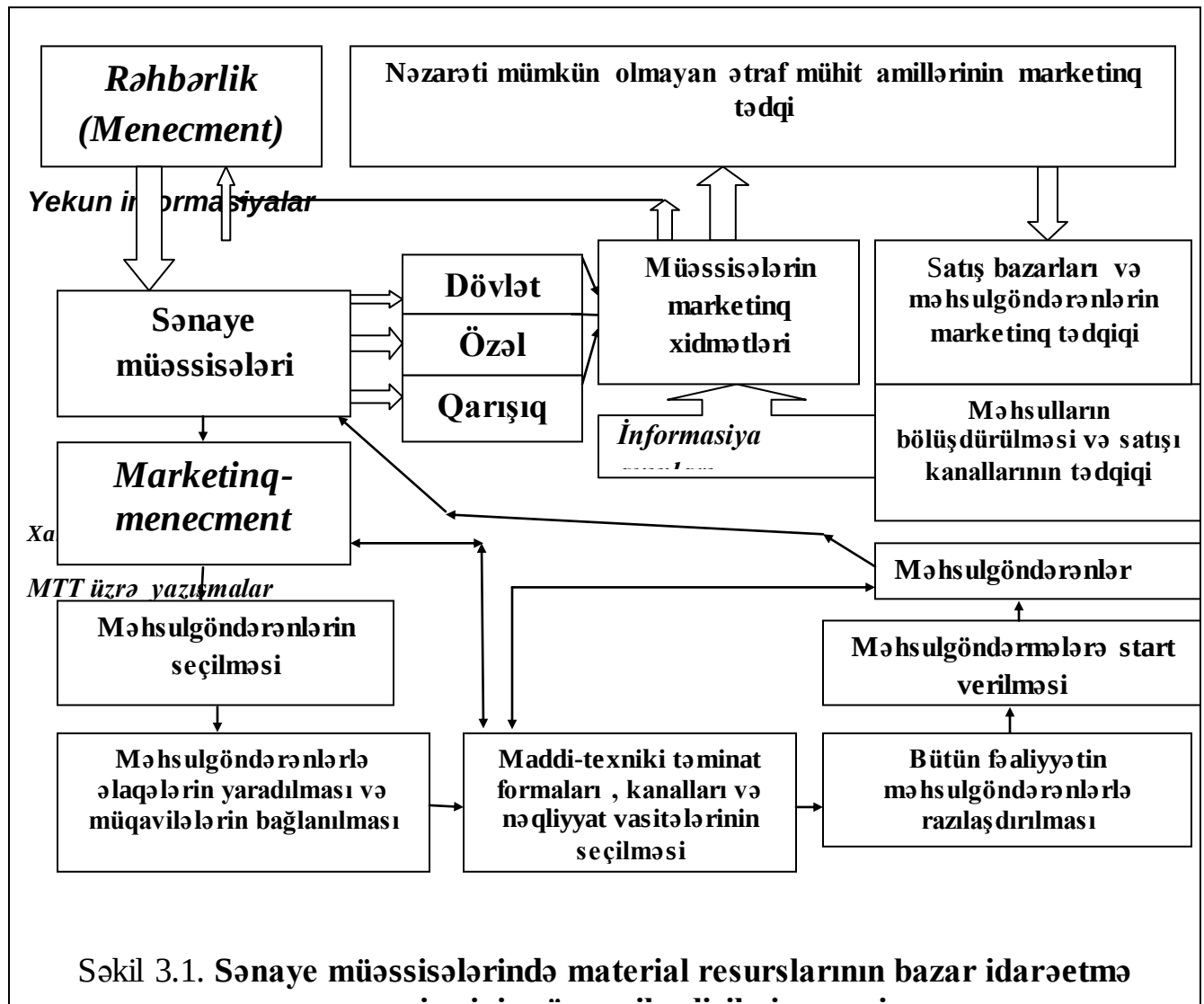
Materialın istehsalı və istehlakı strukturunun təkmilləşdirilməsi xammala olan tələbatı azaltmağa imkan verir və bununla da istehsalın sahə strukturunun emaledici sahələrin payının artmasına səbəb olur. Azad olan əmək, material və maliyyə ehtiyatları xalq istehlakı məhsullarının hazırlanması üçün mövcud istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsinə köməklik göstərir.

Bazar münasibətləri şəraitində materiallara qənaətdə və buraxılan məhsulun istehlak keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında qiymətqoyma sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

Maddi ehtiyatlara qənaət sahəsindəki mütərəqqi təcridədən istifadə edilməsi bütövlükdə cəmiyyət, eləcə də müəssisə miqyasında əsasən rəhbər işçilərdə bazar münasibətləri prinsiplərinin daima aktual olması mövqeyi və sistemi kimi formalaşdırılmalıdır. Həqiqətdə, bazar iqtisadiyyatının əsas üstünlüyü odur ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və biznes fəaliyyəti zamanı iqtisadi mənafehlərin üstün tutulmasını iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsinə çevirir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkənin sənaye sahələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla material ehtiyatlarına qənaətə görə maddi həvəsləndirmə sisteminin təkmilləşdirməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buradan belə bir qənaətə gəlinir ki, ölkənin sənaye müəssisələrində material resurslarının idarəedilməsi sisteminin həmişə işlək vəziyyətdə olması üçün, bazar iqtisadiyyatının həvəsləndirici qüvvəsi hesab edilən rəqabət mühitinin formalaşması xüsusiyyətlərinə müasir menecment və marketinq elmindən istifadə imkanlarına diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bazar münasibətlərinin tələbləri əsasında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar yönümlü

idarəetmə mexanizmini ümimiləşdirilmiş formada aşağıdakı kimi verə bilərik (şəkil 3.1).

Tədarük ediləcək material resurslarının ümumi həcmi (T_m) belə hesablanır:

$$T_m = T_c - Q_t - Q_s,$$

burada T_c - material resurslarına olan ümumi tələbatın həcmi,

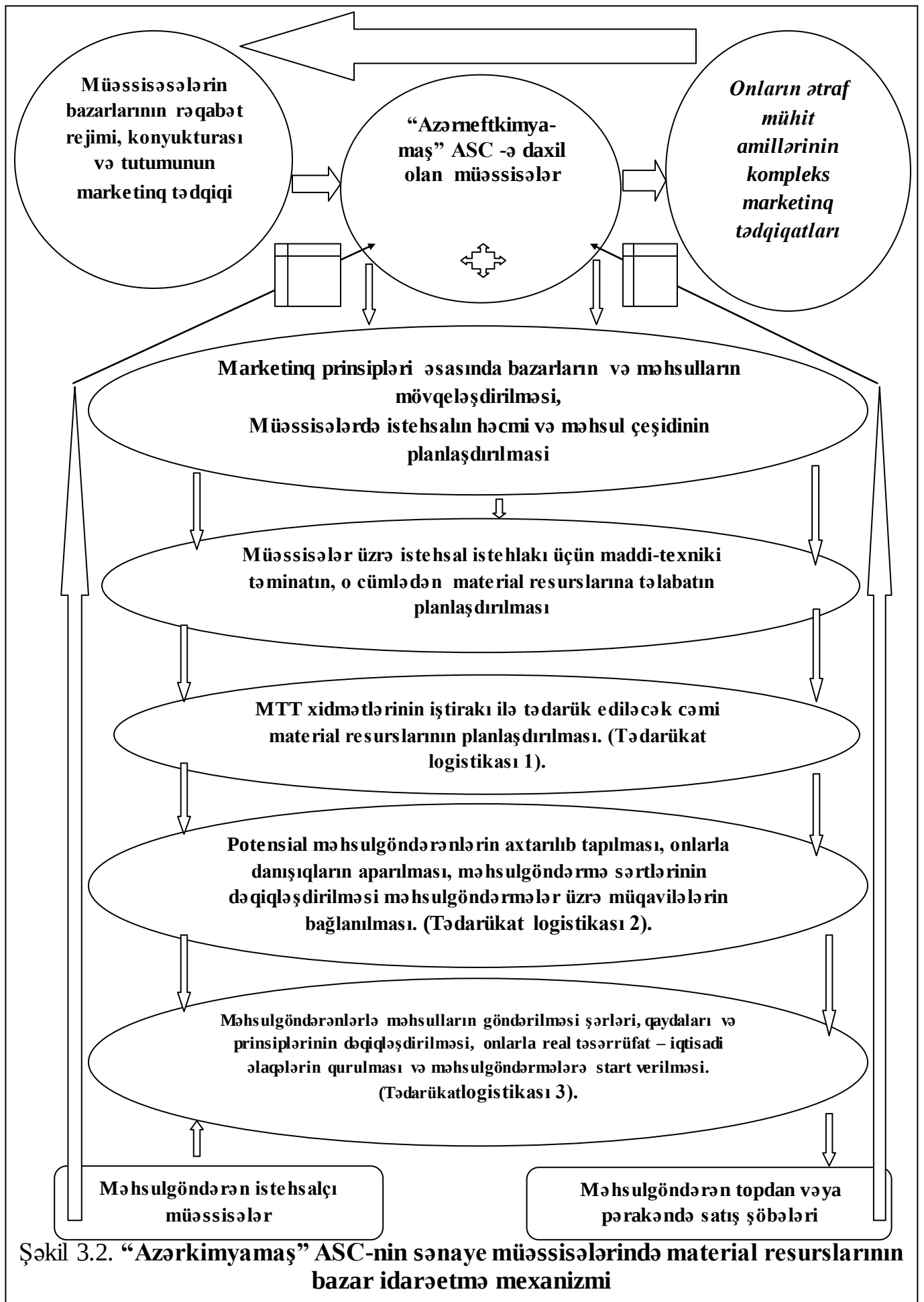
Q_t - müəssisənin anbar və bazalarında bir ildən digər ilə keçən material resursları qalıqının həcmi,

Q_s - sex və sahəyanı saxlama qovşaqlarında, eləcə də iş yerlərində (konveyer xətlərində) qalmış material resursları və yarımfabrikatların (bitməmiş istehsalın məhsulları) həcmi.

Şəkil 3.1-də üç tip sənaye müəssisələri (dövlət, özəl və qarışıq) göstərilir ki, onlarında hər biri bazar münasibətləri şəraitində mütləq marketing elminin yaratdığı imkanlardan istifadə etməlidir. Məhz marketing xidməti nəzarəti mümkün olmayan və bazar subyektlərini asılı vəziyyətdə saxlayan ətraf mühit amilləri marketing tədqiqatları, bazarın konyukturası və tutumunu, bazarda tələb, təklif və qiymətləri, müəssisənin potensial rəqiblərini, məhsulların bölüşdürülməsi və satışı kanallarını, potensial məhsul göndərənləri, reklam və satış problemlərini və s. məsələləri tədqiq edir və analitik araşdırma məlumatlarının yekununu müvafiq qərarlar qəbul etmək üçün rəhbərliyə təqdim edir. Yalnız mütəxəssislərin iştirakı ilə potensial məhsul göndərənlər seçilir, onlarla əlaqələr yaradılır və məhsul göndərmə müqavilələri bağlanılır. Aydın ki, bütün bu və digər işlərin təşkili və icrasında müəssisələrin maddi-texniki təminat (nəchzət) xidmətləri bilavasitə iştirak edir.

Sözsüz ki, hər bir təsərrüfa subyektinin özünə məxsus spesifik cəhəti və problemi vardır. Buna görə də onların əksər hissəsi **material resurslarının bazar prinsiplərinə uyğun idarəetmə mexanizmini standart xarakter daşıyan sxemdən imtina edilməklə tərəflərin iqtisadi maraqları nəzərə alınaraq qurulmalı olurlar. Belə ki, tədqiqat obyektini kimi seçilmiş “Azərkimyamaş” ASC-nə daxil olan sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəetmə mexanizminin bu sxem üzrə qurulmasını tövsiyyə edərdik (şəkil 3.2).**

Təqdim edilən şəkil 3.2-də bu işarə əqliyyat logistikasını, bu işarə isə istehsal logistikasını göstərir. Şəkildən aydın olur ki, “Azərkimyamaş” ASC-nin maşınqayırma müəssisələrində maddi-texniki və texnoloji resursların bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun idarə edilməsi mexanizmi marketingin ətraf mühit amillərinin kompleks araşdırılmasını nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə tədqiqatlar aparıldıqdan sonra, əldə edilmiş informasiyalar marketing prinsipləri əsasında bazarlar və rəqib məhsullar mövqeləşdirilməli, hər bir maşınqayırma müəssisəsi üzrə istehsalın həcmi və məhsul çeşidi planlaşdırılmalı, MTT xidmətlərinin iştirakı ilə tədarük ediləcək cəmi material resurslarının ümumi həcmi və çeşidi planlaşdırılmalıdır (tədarükat logistikası 1). Bu mərhələdən sonra tədarükat logistikası 2 və 3-də nəzərdə tutulan tədbirlər görülərək, sözü gedən istehsal müəssisələrində **material resurslarının bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən idarəetmə mexanizmi real işlək vəziyyətə gətirilməlidir.**

3.2. İstehsal yerlərinin material resursları ilə təminatı üzrə rəasional srukturun formalaşdırılması

İstehsal müəssisələrinin material resursları ilə təminatı üzrə qurum əsasən maddi-texniki təchizat- təminat xidməti hesab edilir. İstehsal müəssisələrinin bu zümərəsinin tərkibi və struktur quruluşu, eləcədə işçilərinin sayı və s. bir çox amillərdən asılıdır. İstehsal- satış müəssisələri üçün bu amillər əsasən aşağıdakılardır:

- müəssisənin sahə mənsubiyyəti;
- müəssisənin qarşısında duran məqsəd, vəzifə və funksiyaların mürəkkəbliyi;
- müəssisənin tipi, fəaliyyət miqyası və xarakteri;
- müəssisənin texnoloji parkının mövcud vəziyyəti və məhsuldarlığı;
- integrasiya əlaqələri və məhsulgöndərənlərin yerləşdiyi coğrafi məkan;
- istehsalın ixtisaslaşması və milli iqtisadiyyat sahələri ilə kooperasiya dərəcəsi;
- istehsal edilən məhsulların çeşidinin genişliyi və dərinliyi;
- müəssisənin maliyyə imkanları, eləcədə əsas fondlarının struktur tərkibi;
- logistik strukturlarla ticarət əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi və s.

Müəssisənin sahə mənsubiyyəti istehlak edilən material resurslarının nomenklaturasını və həcmi, məhsulgöndərənlərin sayını və maddi-texniki təchizatın bu və ya digər şərtlərini müəyyənləyir. Maddi-texniki təchizat xidməti əsasən sənaye və tikinti müəssisələrində geniş inkişaf etmişdir. Praktiki olaraq bütün istehsal müəssisələri inkişaf etmiş təchizat xidməti bölməsinə malikdir. Qeyri - istehsal

müəssisələrində istehsal müəssisələri ilə müqayisədə maddi – texniki təchizat üzrə işlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azlıq təşkil edir. Belə ki, bu müəssisələr materialtutumlu olmadıqlarından burada material resursları əsasən təmir - tikinti ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq təchizat xidməti bu tip müəssisələrdə həcmcə böyük olmasada oynadıqları rol, yerinə yetirdikləri funksiyalar sənaye müəssisələrində olduğu kimi böyükdür. Qeyd etmək kifayətdir ki, elmi-tədqiqat müəssisələrində həcm baxımından o qədər böyük olmayan bu və ya digər materialın çatışmaması, ixtiyarlarında müvafiq cihazların olmaması nəticə ehtibarı ilə iri həcmli tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməməsinə gətirib çıxara bilər.

Müəssisələr tərəfindən yerinə yetirilən işlərin həcmi istehlak edilən material resurslarının həcm ilə birbaşa əlaqədardır. İşlərin və istehlak edilən material resurslarının həcm göstəriciləri maddi-texniki təchizat xidmətinin bilavasitə malik olduğu anbar təsərrüfatının gücünü əvvəlcədən müəyyənləşdir. Bu faktor eyni zamanda maddi-texniki təchizatla məşğul olan işçilərin sayına birbaşa təsir göstərir. Adətən təchizat xidməti işçilərinin nomativ sayının işlənilib hazırlanması, anbar təsərrüfatının tikintisi üçün lazım olan əsaslı kapital qoyuluşlarına tələbatın həcmi təyin edilməsi zamanı, yükləmə – boşaltma mexanizmlərinə, anbar avadanlıqlarına və nəqliyyat vasitələrinə tələbatın müəyyən edilməsi zamanı məhz məhsul buraxılışı və material resurslarının istehlak həcmi göstəricilərindən istifadə olunur.

İstehsalın tipi (kütləvi, seriyalı və ya fərdi) istehlak edilən material resurslarının sabit nomenklaturasına təsir göstərir. Məsələn, vahid sifarişlərin yerinə yetirilməsi və ya müəyyən məhsul partiyasının istehsalı zamanı materialların nomenklaturası tez – tez dəyişir. Bu, sınaq məhsul partiyası istehsal edən tərübü - sınaq müəssisələri üçün daha xarakterikdir. Lakin bu, heç də maddi-texniki təchizat xidməti bölmələrinin müəyyən materialların tədarükəti ilə bağlı ixtisaslaşmanın aparılmasına əsas vermir. Eyni bir işçi müxtəlif materialların tədarükəti, müxtəlif məhsul göndərənlərlə əlaqələrin qurulması ilə məşğul olur. Təbii ki, bu da onların işlərinin effektivliyini azaldır. Kütləvi istehsalla məşğul olan müəssisələrdə isə vəziyyət tamamilə başqadır. Belə müəssisələrdə təchizat xidmətinin bölmələri və əməkdaşları konkret material

qrupu və ya növü üzrə ixtisaslaşır, məhsulgöndərənlərlə birbaşa və sabit əlaqələr geniş inkişaf edir, təchizat xidmətinin təşkilatı strukturu çox böyük manevr imkanlarına malik olur və dəyişikliklərə əsasən məruz qalmır.

Müəssisələrdə istehsal prosesləri fasiləsiz və fasiləli xarakter daşıyır. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinə istehsalın mövsümü xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu isə öz növbəsində bu tip müəssisələrdə qısa məhsul yığımı dövründə daxil olan bütün məhsulların qəbul edilməsinə imkan verən güclü anbar təsərrüfatının yaradılmasını zəruriyyətə çevirir.

Müəssisələrdə maddi-texniki təchizat xidmətinin formalaşmasına istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir müəssisələr, xüsusilə maşınqayırma və müxtəlif cihazların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr bir o qədər xammal və material istehlak etmirlər. Lakin bu müəssisələrdə digər müəssisələr tərəfindən istehsal olunan yarımfabrikatlar, hissələr, qovşaqlar və məmulatların istehlakı həcmcə böyük çəkiyə malikdir. Bu müəssisələrin bir çoxunda kooperasiya məhsullarının xüsusi çəkisi ilkin material resurslarının tədarükatının ümumi miqdarının yarısını təşkil edir. İctimai əmək bölgüsü dərinləşdikcə istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası da genişlənir və artır. Belə bir şəraitdə təsərrüfat əlaqələri mürəkkəbləşir, məhsulgöndərənlərin sayı kəskin artır, müəssisələrin bir - birindən texnoloji asılılığı yüksəlir, məhsulların tədarükatı və məqsədli xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar olaraq maddi – texniki təchizata qarşı ciddi tələblər irəli sürülür, təchizat xidmətinin xammal, material və kooperasiya məhsulları üzrə ixtisaslaşan bir neçə müstəqil xidmət bölmələrinə ayrılması prosesi müşahidə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçılar arasında rəqabət onları məcbur edir ki, müvəffəqiyyətə nail olmaq təkcə müəyyən növ məhsullar üzrə ixtisaslaşma və bu əsasda onların təkmil nümunələrinin yaradılmasından deyil, eyni zamanda geniş məhsul çeşidinin istehsalı ilə bağlı göstərilən səylərdən asılıdır. Öz məhsullarını bazarda rahat və asan reallaşdırmaq imkanı əldə edən müəssisələr kifayət qədər geniş və dərin məhsul çeşidinə malik olurlar. Bir çox hallarda onların fəaliyyəti geniş profilliyi ilə xarakterizə olunur, başqa sözlə ən çox diqqət istehsalın diversifikasiyasına yönəldilir. Aydınadır ki, belə bir vəziyyət maddi – texniki təchizat prosesinə təsir

göstərir. Məhsul çeşidinin ixtiyarı formada genişlənməsi öz növbəsində tədarük edilən materialların çeşidinin də genişlənməsini tələb edir. Nəticədə müəssisənin maddi – texniki təchizat xidməti elə formalaşmalıdır ki, geniş nomenklaturaya malik xammal, material və dəstləşdirici məmulatlar bazarının hərtərəfli öyrənilməsini və tədarükat işlərinin vaxtında aparılmasını təmin edə bilsin.

Təchizat xidmətinin tərkibinə, onun işçilərinin sayına və anbar təsərrüfatının gücünə müəssisənin yerləşdiyi yer köklü sürətdə təsir göstərir. İri sənaye mərkəzində yerləşən, məhsulgöndərənlərə bilavasitə yaxın olan, nəqliyyat şəbəkəsinin yaxşı inkişaf etdiyi bir şəraitdə fəaliyyət göstərən müəssisələr periferik müəssisələrlə müqayisədə bir qədər təkmil təchizat aparatına malik olur.

Belə bir təsiri istehsal-texniki təyinatlı məhsulların ticarətini həyata keçirən vasitəçi strukturların inkişaf dərəcəsidə göstərir. Vasitəçi strukturların yüksək inkişaf səviyyəsi, vasitəçilik xidmətinin geniş çeşidi istehlakçılara keyfiyyətli xidmət göstəriləmsinə səbəb olur və belə bir şərait nəticə etibarilə təchizat aparatının sadələşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd edilən amillərin hərtərəfli və müfəssəl öyrənilməsi müəssisənin təchizat xidmətinin formalaşması zamanı həll edilən başlıca suala cavab axtarmağa imkan yaradır: maddi-texniki təchizat funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün müəssisəyə nə qədər işçi lazımdır?

Maddi-texniki təchizat xidmətinin təşkilatı strukturunun formalaşması zamanı nəzərə alınması mütləq zəruri olan hər bir amil üzrə aparılan tədqiqatın nəticələrindən praktik istifadə etmək üçün onların kəmiyyət baxımından xarakteristikalarının verilməsi vacibdir. Belə bir halda alınmış məlumatların statistik emal edilməsi, göstəricilər arasında kəmiyyət asılılığının müəyyənəndirilməsi, maddi-texniki təchizat xidmətində çalışan işçilərin sayının hesablanması zamanı istifadə oluna bilən formulanın işlənilib hazırlanması üçün imkanlar meydana çıxır.

Tipik nümunə timsalında qeyd edilənləri nəzərdən keçirək. Cədvəl 3.1-də eyni cinsli müəssisələr qrupu üzrə məlumatlar verilmiş və təchizat xidməti bölməsində çalışan işçilərin sayının hesablanması üçün çoxfaktorlu korrelyasiya – reqressiya modelinin qurulmasına cəhdlər edilmişdir [6. 92-118].

Müəssisənin təchizat işçilərinin say göstəricilərinin hesablanması

Təchizat işçilərinin sayı, nəfərlə (S)nəfərlə(İ)	İstehsal heyətinin sayı, min. həcmi (M)	İstehlak edilən mat/resurun sayı. nəfərlə	Təchizat işçilərinin hesablanan
63	2,520	7,978	61
141	5,800	17,400	142
85	3,400	19,720	84
55	2,300	6,900	56
82	3,450	10,025	84
32	1,250	4,900	30
61	2,375	5,925	58
28	1,235	4,685	30
47	1,835	3,285	44
30	1,200	3,342	29
193	7,800	18,250	191
79	3,250	3,272	79
28	1,030	5,400	25
31	1,232	3,682	30
109	4,370	5,820	106
76	3,330	7,780	81
42	2,105	4,525	51

$$S = a + v \times I + s \times M$$

Burada:

S – təchizat işçilərinin sayı, nəfərlə;

I - istehsal heyətinin sayı, min nəfərlə;

M – istehlak edilən material resurslarının həcmi, milyard. manatla;

a,v,s - reqressiya tənliyinin əmsallarıdır.

Müasir kompyuter proqramlarından istifadə edərək korrelyasiya əsilliyinin tədqiqi göstərir ki, maddi – texniki təchizat işçilərinin say göstəricisi ilə sənaye-istehsal heyətinin say göstəricisi arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və korrelyasiya əmsalı - 0,9982-yə bərabərdir. Eyni zamanda birinci göstərici ilə istehlak edilən material resurslarının həcmi arasında da kifayət qədər güclü əsillilik mövcuddur və korrelyasiya əmsalı - 0,7607 təşkil edir. Determinasiya əmsalının 0,9964-yə bərabər olması bir daha

o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sadalanan amillər müəssisədə təchizat işçilərinin sayına birbaşa təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq təchizat xidməti bölməsinin işçilərinin sayını müəyyən etmək üçün qurulmuş modeldən istifadə edə bilərik və reqressiya əmsalının hesablanmasından sonra bu model aşağıdakı formanı alır:

$$S = -0,068 + 24,54 \times \dot{I} + 0,07 \times M$$

Beləliklə, əgər sənaye – istehsal heyətinin sayı və istehlak edilən material resurslarının həcmi məlumdursa, onda yuxarıda verilən düstur (formula) ilə təchizat işçilərinin sayının hesablanması asanlaşır. Mövcüd düsturə əsasən alınan cədvəl məlumatları göstərir ki, onlar faktiki göstəricilərdən əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşmırlar və approksimasiya əmsalı 0,039 təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, təchizat işçilərinin sayının hesablanması üçün qurulmuş model kifayət qədər etibarlıdır.

Təchizat xidmətinin formalaşması üzrə həyata keçirilən işləri əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıran və bu bölməyə aid işçilərin say göstəricilərinin müəyyənləşdirən belə bir hesablamanı müxtəlif sənaye sahələrinə məxsus müəssisələr üzrədə aparmaq olar.

Hər bir sahə üzrə nazirliklərin belə təhlil əsasında müəyyən tip müəssisə üçün təchizat işçilərinin say göstəricilərinin normativ cədvəlinin işlənilib hazırlanması məqsədə uyğun olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrin təsnifatının yuxarıda xarakterizə edilən amilləri nəzərə alan meyarlar üzrə həyata keçirilməsi bir çox cəhətlərdən əlverişli hesab edilir.

Maddi – texniki təchizat xidmətinin təşkilatı strukturlarlarının müxtəlif tipləri vardır. Müxtəlif amillərin fəaliyyəti praktiki olaraq müəssisələrdə tərkibcə biri-birinə elə də oxşamayan maddi – texnik təchizat xidmətinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Bütün amillərin içərisində təchizat xidmətinin tərkibinə təsir göstərən amillərdən əhəmiyyətli hər şeydən əvvəl müəssisənin ölçüsü, yəni istehsalın həcmi, buraxılan məhsulların müxtəlifliyi və növlərinin genişliyi, istehsal sexləri və sahələrinin sayı, onların tərkibi və s. hesab edilir.

Aydın ki, həm bölmələrin, həm də işçilərinin sayına görə kiçik, orta və iri müəssisələrdə maddi – texniki təchizat xidməti bir – birindən əsaslı sürətdə fərqlənir.

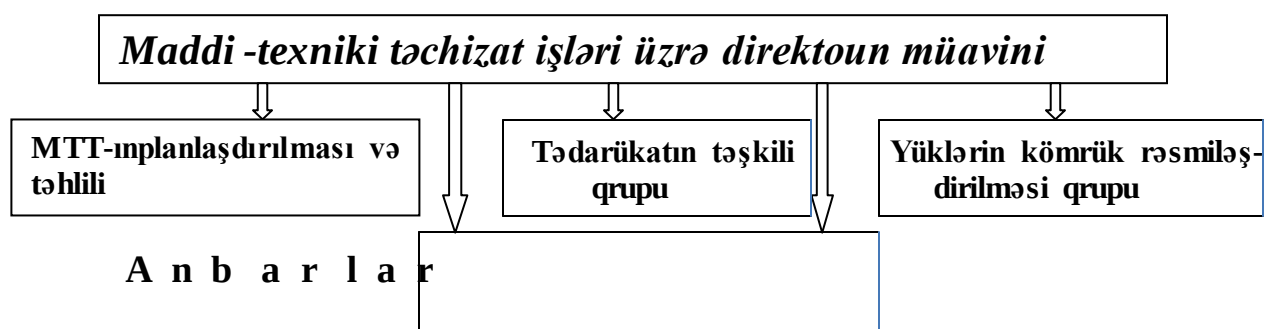
Adətən müəssisə inkişaf etdikcə istehsalın həcmi artırır, onun təsərrüfat əlaqələri mürəkkəbləşir, istehlak edilən material resurslarının nomenklaturası böyüyür, məhsulgöndərənlərin sayı artırır və bütün bunlar isə öz növbəsində maddi – texniki təchizat xidmətinin bir bölmə olaraq genişlənməsinə səbəb olur.

Konkret sənaye müəssisələrində qurulmuş maddi – texniki təchizat xidmətinin strukturunu nəzərdən keçirsək praktiki olaraq biri – birindən fərqlənən bir neçə variantın mövcud olması qənaətinə gələ bilərik.

İdarəetmə aparatı o qədərdə böyük olmayan kiçik müəssisələrdə maddi – texniki təchizat funksiyası müəssisənin rəhbərinə və ya onun müavininə həvalə olunur. Bu əsasən maddi – texniki təchizat üzrə işlərin həcmi bir o qədərdə çox olmayan qeyri – istehsal və xidmət sferasına - məktəb, xəstəxana, mağazin, tikış atelyeləri, elmi – tədqiqat institutları və s üçün daha xarakterikdir. Mülkiyyət çoxnövçülüünün təşəkkül tapdığı müasir iqtisadi şəraitdə yeni yaranmış kiçik müəssisə, kooperativ və fermer təsərrüfatlarının rəhbərləri də məhz belə bir missiyanı həyata keçirirlər.

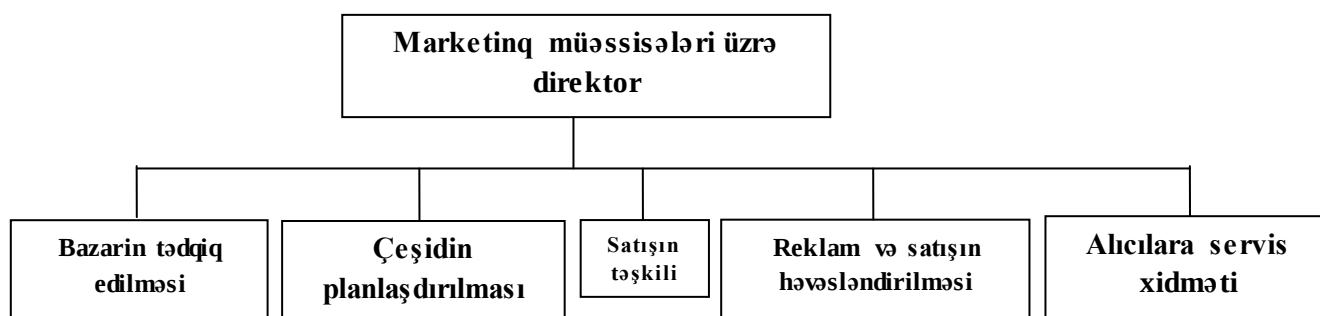
Maddi – texniki təchizat funksiyası fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlar üçün daha mühüm hesab edilir. Bu tip müəssisələrdə təchizat xidmətini yerinə yetirən mütəxəssis üçün çox nadir hallarda ştat ayrılır. Şəkil 3.3 – də mebel və müxtəlif ağac məmulatlarının istehsalı ilə məşğul olan kiçik və orta müəssisələrin tipik ***maddi – texniki təchizat xidmətlərinin strukturu*** verilmişdir.

Planlaşdırma qrupu bütün növ material resurslarının planlaşdırılması ilə məşğuldursa, tədarükətin təşkili şöbəsi isə öz növbəsində təchizat planlarının reallaşdırılmasını həyata keçirir, istehsalçılardan material resurslarının əldə edilməsi və topdansa satış ticarətini təşkili ilə bağlı işləri yerinə yetirir.

Şəkil 3.3. Funksional əlamət üzrə maddi – texniki təchizat şöbəsinin təşkilatı quruluşu

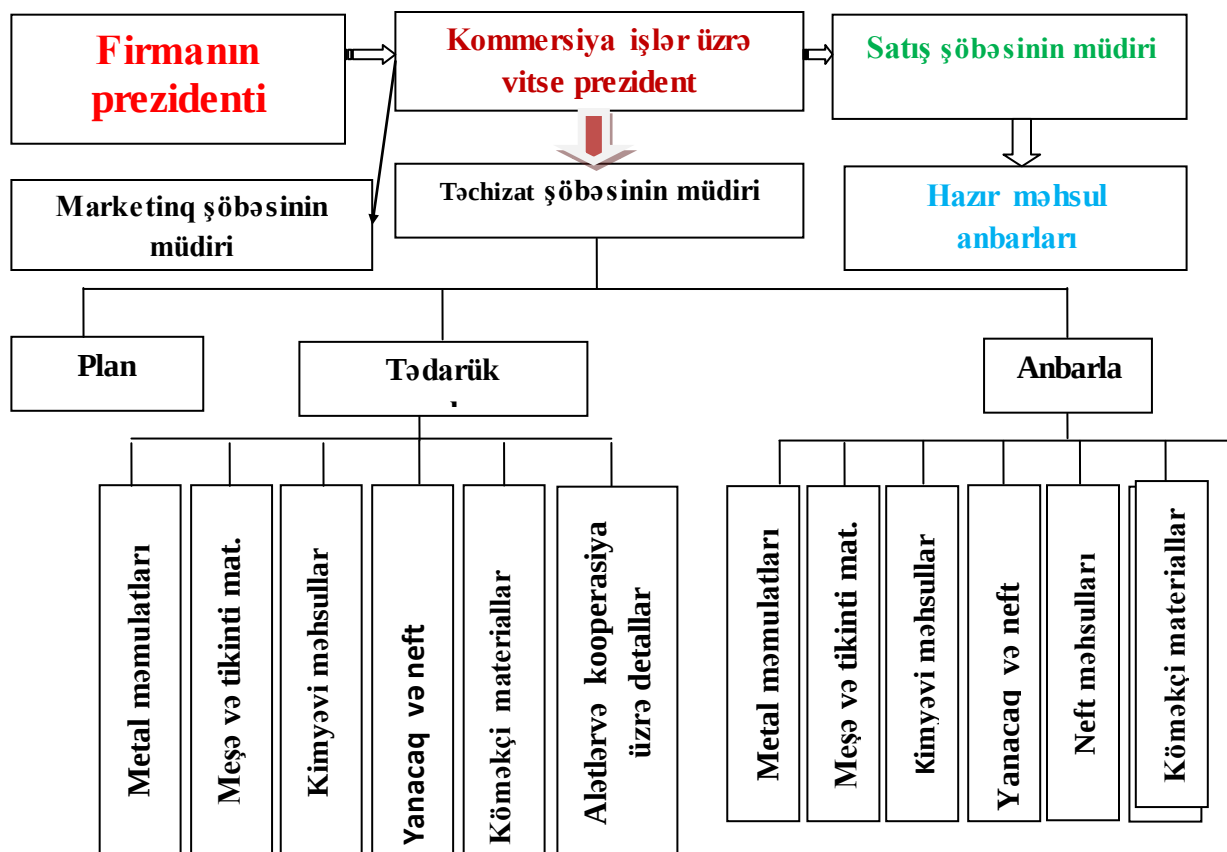
Material resurslarına tələbatın hesablanması, tədarükat və təchizatın bu kimi digər funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə isə qeyri - kommersiya bölmələri: alətlər təsərrüfatı şöbəsi və baş mexanik, nəqliyyat sexləri məşğul olur.

Şəkil 3.4. Funksiyalar üzrə yalnız marketing xidmətinin təşkilat strukturu

Xarici kooperasiya və dəstləşdirmə şöbəsinin təşkilatı strukturu təchizat şöbəsinin təşkilatı strukturundan bir o qədər də fərqlənir. Bu şöbələr də həm funksional (şəkil 3.4), həm də əmtəəlik (şəkil 3.5) əlamətləri üzrə qurulur.

Şəkillərdən göründüyü kimi istehsal müəssisələrində marketing xidməti müxtəlif istiqamətlərdə iş apararaq, faktiki olaraq digər struktur bölmələrinin fəaliyyətlərini istiqamətləndirir, *təchizat xidmətinə isə müstəqil* bölmə kimi yer ayıraraq, onun şirkətin həyatında aparıcı rol oynadığını ön plana çəkir.

Şəkil 3.5. **Funksional əlamətləri üzrə müəssisənin təchizat sisteminin məhsul yönümlü təşkili sxemi**

Müəssisələrdə idarəetmə funksiyasının inkişafı idarəetmə aparatında müəyyən bölmələrin, məsələn, qrup, şöbələr və idarələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Buna görə də müəssisə böyüdükcə onun idarəetmə strukturunda ixtisaslaşmış təchizat xidmətinin bölmələri formalaşır. Kiçik müəssisələrdə *inzibati - təsərrüfat şöbəsinin* tərkibində təchizat qruplarının yaradılması praktikada kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu şöbənin tərkibinə adətən nəqliyyat və müəssisənin anbar təsərrüfatının da təbə edildiy satış qrupları daxil edilir.

O qədərdə böyük olmayan müəssisələrdə yalnız material resurslarının tədarükü funksiyasını yerinə yetirən müstəqil *təchizat şöbəsinin* yaradılması ilə maddi – texniki təchizatın təşkili variantı kifayət qədər geniş yayılmışdır. Belə təşkilatı formada maddi – texniki təchizatın planlaşdırılması funksiyasını digər plan funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bərabər müəssisənin plan – iqtisad şöbəsi həyata keçirir. Bu tip

maddi – texniki təchizat xidməti əsasən tikinti materialları, hissə və konstruksiyalar, təmir və eksperimental müəssisələrdə mövcuddur.

Şəkil 3.6. *Kiçik müəssisənin kommersiya xidmətinin təşkilatı strukturu*

İstehsal fəalalarında *kommersiya işləri üzrə direktor müavini* təchizat, satış, marketing, yüklərin daşınması və anbarlaşdırılmasını təmin edirlər (şəkil 3.6).

Material resurslarının tədarükətinin planlaşdırılması və təşkilindən başlamış sexlər və müəssisənin digər struktur bölmələrinin təmin edilməsinə qədər bütün funksiyalar toplusunu yerinə yetirən *maddi – texniki təchizat şöbəsinin* idarəetmə aparatı yanında müstəqil bir şöbə kimi formalaşması təsərrüfat praktikasında ən geniş yayılmış variantlardan biri hesab olunur. Sadalanan bu xüsusi funksiyaları icra edən maddi – texniki təchizatın təşkil formaları əsasən orta və iri müəssisələrdə müşahidə olunur.

Mürəkkəb texniki məhsullar hazırlayan iri maşınqayırma, cihazqayırma və digər müəssisələrdə maddi – texniki təchizat şöbəsi ilə yanaşı *xarici kooperasiya şöbəsi* də yaradılır. Bu şöbələr kooperasiya müəssisələrinin məhsullarının

tədarükəti və istehsalın təminatı ilə məşğul olur. Bəzi müəssisələrdə kooperasiya məhsullarının təminatı ilə bağlı məsələləri iki müstəqil şöbə: kooperasiya və komplektasiya (dəstləşdirmə) şöbələri həyata keçirirlər. Nümunə kimi elə **“Azərneftkimyamaş” ASC-nin strukturunda olan maşınqayırma müəssisələrinin** göstərmək olar. Məhz bu qurumda bütün istehsal müəssisələri biri-biri ilə sıxı kooperasiya əlaqələri ilə yanaşı material resurslarının dəstləşdirilməsi üzrə kompleks fəaliyyət göstərilir. Kooperasiya yolu ilə tədarük ediləcək məmulatların həcmi böyük olmadığı hallarda maddi-texniki təchizat şöbəsinin tərkibində bu işləri yerinə yetirə bilən xüsusi qruplar yaradılır. Qeyd etmək lazımdır ki, praktikada kooperasiya və dəstləşdirmə şöbəsinin icra edəcəyi funksiyalar ciddi formada məhdudlaşdırılmır. Bu kimi şöbələrin fəaliyyətində əsas fərq ondan ibarətdir ki, kooperasiya şöbəsi xarici və daxili bazarlardan tədarükəti həyata keçirir və istehsalı yarımfabrikatlar, hissələr, qovşaqlar və məmulatlarla təmin edir. Dəstləşdirmə şöbəsi istehsal üçün deyil, buraxılan məhsulun dəstləşdirmə məqsədilə digər müəssisələrin məhsullarını alır. Dəstləşdirmə yalnız hər hansı müəssisənin məhsulunun digər müəssisənin məhsulu ilə bir yerdə - dəst halında satıldığı halda aparılır. Bu tip məhsullar birbaşa satılan məhsulun dəstləşdirilməsini həyata keçirən xüsusi sexə daxil olur.

Böyük həcmdə xammal (pambıq, meşə materialları, dəmir filizi və s.) istehlak edən müəssisələrdə təchizat şöbəsi ilə yanaşı *xammal şöbəsi də* yaradılır. Bu şöbə əsasən xammal resurslarının planlaşdırılması və tədarükəti, onların kəmiyyət və keyfiyyətə qəbulu, anbar təsərrüfatının təşkil kimi xüsusiləşmiş funksiyaları həyata keçirir. Məsələn, Bakı zərif mahlıç kombinatında buraxılan məhsulun əsasını təşkil edən yun, ləvsan və digər resursların alınması, tədarükəti ilə bilavasitə xammal şöbəsi məşğul olur. Maddi - texniki təchizat şöbəsi isə istehsalı ayrı –ayrı kimyəvi maddələr, böyalar, metal və müəssisə üçün köməkçi hesab edilən digər material resursları ilə təmin edir. Xammal şöbəsinə ağac emalı müəssisələrində, mebel fabrikləri və digər müəssisələrdə rast gəlmək mümkündür.

Xammal, material, yarımfabrikat və hissələrdən başqa müəssisə istehsalın genişlənməsi, təzələnməsi və yenidən qurulması üçün böyük həcmdə avadanlıqlara

ehtiyac duyur. Buna görə çox nadir hallarda əsaslı tikinti idarəsinin nəzdində *avadanlıqlar şöbəsi* yaradılır. Bu şöbə layihə - smeta sənədləri əsasında avadanlıqlara sifarişlər hazırlayır, standart olmayan avadanlıqların istehsalı üçün istehsalçı müəssisələrlə müqavilə bağlayır və bu avadanlıqların quraşdırma – sazlama işlərinin yerinə yetirilməsi qrafikinə uyğun olaraq müəssisəyə daxil olmasını təmin edir. Müəssisənin maliyyə imkanları genişləndikcə, bazar üçün yeni məhsul istehsalına tələbat yarandıqca avadanlıqlar şöbəsinin rolu da durmadan artır.

Müəssisələrdə maddi – texniki təchizatla məşğul olan bir neçə şöbənin mövcud olması onların təchizat idarəsi adı altında birləşməsinə gətirib çıxarır. İri müəssisələrdə hətta bir neçə təchizat idarəsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Gəncə avtomobil zavodu. Nəzərə alsaq ki, bu zavodun əsas məhsulu kiçik qabaritli yük və minik maşınlarının istehsalından ibarətdir, zavodu ehtiyat hissələri ilə təminatını yeni yaradılmış təchizat idarəsi həyata keçirir. Zavodun digər material resursları ilə təminat işi başqa təchizat idarələri tərəfindən aparılır. Bir və ya bir neçə təchizat idarəsinin yaradılması yalnız istehsal birlikləri üçün xarakterikdir. Burada təchizat üç: mərkəzləşdirilmiş, qismən mərkəzləşdirilmiş və qeyri - mərkəzləşdirilmiş formada təşkil olunur. Birliklərdə təchizatın mərkəzləşdirilmiş formada təşkilinin başlıca şərtləri aşağıdakılardan ibarətdir: bütün istehsal vahidlərinin ərazicə yaxınlığı, onların hüquqi cəhətdən müstəqil olmamaları, müəssisələr tərəfindən buraxılan məhsulların konstruktiv və texnoloji cəhətdən eyni növlüliyü, istehsalın idarəedilməsi üzrə əksər funksiyaların baş zavodun idarəetmə aparatında cəmləşməsi və s.

Qismən mərkəzləşdirilmiş təchizat tərkibində hüquqi şəxs statusunu qoruyub saxlayan müəssisələrə (filiallara) malik böyük istehsal birlikləri üçün xarakterikdir. Belə bir şəraitdə baş müəssisə təchizatın planlaşdırılmasını həyata keçirir, material resurslarının alınması üçün müqavilələr bağlayır və bir sıra digər funksiyaları yerinə yetirir. Material resurslarının daşınması ilə özünün o qədər də böyük olmayan təchizat xidmətinə və anbarlara malik filial - müəssisələr məşğul olur. Böyük müəssisələrdən coğrafi baxımdan uzaq olmyan filial - müəssisələr isə mərkəzi anbardan mərkəzləşdirilmiş formada təchiz olunurlar. Təchizatın belə təşkili zamanı baş müəssisə tərəfindən birliyə daxil olan istehsal və digər bölmələr arasında funksiyaların


```
graph TD; BM[Baş müəssisə] --> TI[Təchizat idarəsi]; TI --- AN1[Anbar]; BM --- H1[ ]; H1 --> M1[Müəssisə 1]; H1 --> M2[Müəssisə 2]; H1 --> M3[Müəssisə 3]; M1 --> TS[Təchizat şöbəsi]; TS --- AN2[Anbar]; M2 --> TG[Təchizat qrupu]; TG --- AN3[Anbar]; M3 --> CI[Cavabdeh icraçı]; CI --- AN4[Anbar];
```

Qeyri mərkəzləşdirilmiş təchizat mərkəzləşdirilmiş təchizatın məqsəduyğun olmadığı bir sıra səbəblərlə - istehsal edilən məhsulun xüsusiyyətləri, istehlak edilən material resurslarının spesifik xüsusiyyətləri, birliyin struktur bölmələrinin ərazicə ayrı-ayrı yerləşməsi və s. əlaqədar olaraq tətbiq edilir.

İstehsal birliklərinin praktik təcrübəsi bir daha sübut edir ki, istehsal ehtiyatlarının səviyyəsinin, nəqliyyat - tədarükat və anbar xərclərinin aşağı salınması, istehlak edilən

material resurslarının unifikasiyası, informasiyaların həcmnin və emalına sərf edilən vaxtın azaldılması, idarəetmə aparatında çalışan işçilərin sayının azaldılması hesabına maddi-texniki təchizatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

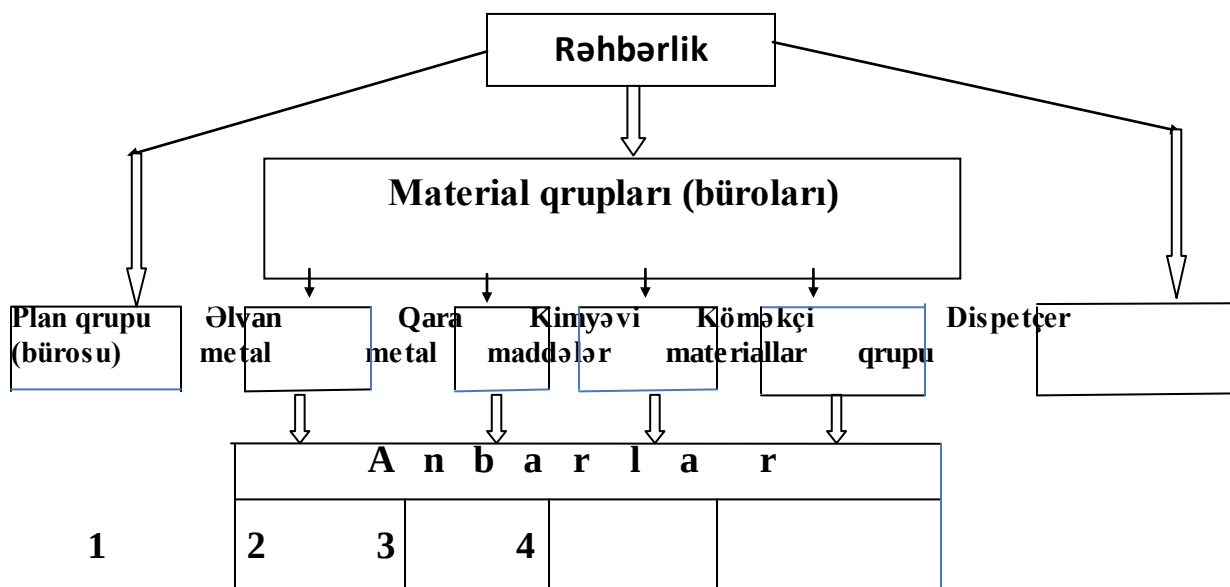
Təchizat xidmətinin təşkilatı strukturunun formalaşması zamanı onun daxili strukturu əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biridir. Təchizat şöbəsinin, eləcə də müəssisədə təchizat xidmətinə (kooperasiya, dəstəkləmə, avadanlıq və xammal) yerinə yetirən digər şöbələrin tərkibində hansı məqsəduyğun daxili bölmənin yaradılmasını müəyyənəlmək olduqca vacibdir. Daxili bölmələrin müəyyən növ material resursları və ya konkret funksiyaların yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşmasının aparılması təkrarçılığın aradan qaldırılmasına, qarşıya qoyulan vəzifələrin kollektiv tərəfindən ahəngdar yerinə yetirilməsinə təminat yaradır.

Məlumdur ki, marketinqin mühüm prinsiplərindən biri əmtəlik əlamətindən - nişanəsindən maksimum istifadə olunmasıdır. Əmtəlik əlamətindən həm bazarın marketinq tədqiqi prosesində, həm də müəyyən strukturun yaralılmasında istifadə olunması olduqca əlverişlidir. Belə bir yanaşmadan istifadə praktiki olaraq maddi – texniki təchizat sferasında da geniş yayılmışdır.

Müəssisənin təchizat xidmətinin tərkibində istehsalı ayrı – ayrı növ xammal, material, avadanlıq və məmulatla təchiz edən ixtisaslaşmış material (əmtə) şöbələri, qrupları, büroları böyük üstünlüyə malikdir. Bu xüsusi ilə böyük həcmdə material resursları istehlak edən orta və iri müəssisələrə, həmçinin istehsal birlikləri üçün daha xarakterikdir. Əgər müəssisə müəyyən növ material resurslarının tədarükəti və təchizatı ilə əlaqədar kifayət qədər iş həcminə malikdirsə, onda bu material resursu üzrə ixtisaslaşmış xüsusi bölmənin yaradılması məqsəduyğundur.

Əsas təchizat xidməti bölməsinin nümunəsində *maddi – texniki təchizat şöbəsinin* qurulmasının təşkilatı tiplərini nəzərdən keçirək. Şəkil 3.8 - də *material əlaməti* üzrə qurulmuş təchizat şöbəsinin təşkilatı strukturu verilmişdir.

Belə bir halda material qrupu (bürosu) adətən onlara təhkim edilmiş hər bir material növünün planlaşdırılması, uçotu, gətirilməsi, saxlanması və istehsal yerlərinə buraxılması üzrə bütün kompleks işləri yerinə yetirir. Dər ixtisaslaşmanın aparılması bölmənin işçilərinə imkan verir ki, materialların

Şəkil 3.8. Material əlaməti üzrə maddi-texniki təchizat şöbəsinin təşkilatı quruluşu

növünü, çeşidini və ölçüsünü, onların qarşılıqlı əvəz olunma xüsusiyyətlərini, istehsalın mütləq növlər materialları hazırlaya bilməsi imkanlarını, sonrakı istehsalda onların perspektiv istehlak xüsusiyyətlərini yaxşı öyrənə bilsinlər.

Material qrupu (bürosu) ilə yanaşı təchizat şöbəsinin tərkibində *plan və dispetçer qrupu (bürosu)* kimi funksional bölmələr də yaradılır. Plan qrupu (bürosu) təchizat fəaliyyətinin təsərrüfat hesablı göstəricilərini hesablayır, təchizat planlarının yerinə yetirilməsinin və xüsusi maliyyə – təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini təhlil edir və statistik hesabatlar tərtib edir. Dispetçer qrupu (bürosu) nəqliyyat vasitələrini sifariş verir, müəssisəyə material resurslarının göndərilməsi prosesini tənzimləyir, bu prosese nəzarət işini həyata keçirir və eləcə də material resurslarını istehsal yerlərinə çatdırır.

Öz tərkibində material bölməsi ilə yanaşı bir çox funksional bölmələri də birləşdirən təchizat şöbəsi özünün qurulma formasına görə qarışıq tipə aid edilir.

İdarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında idarəetmə strukturunun qurulmasının çoxlu sayda prinsipləri və tipləri mövcuddur. Bunların ən əsasları və geniş yayılmışları aşağıdakı idarəetmə strukturu tipləridir [7.səh.48-75].

1. Xətti idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturu çox sadə, az inkişaf etmiş istehsal və təchizat – satış fəaliyyəti üçün xarakterikdir. Bu idarəetmə strukturunun

fərqləndirici xüsusiyyəti müəssisənin təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətinə təsir etmənin və idarəetmə funksiyalarının bir əldə cəmləşdirilməsidir. Bu sistemin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, icraçılar və tabelikdə olan işçilər biri-birinə aid olan tapşırıqlar almır, işin nəticəsinə görə yalnız rəhbər (funksiyaları öz əlində cəmləmiş şəxs) tam məsuliyyət daşıyır, təkbəşinə rəhbərliyi təmin edir və s.

Lakin bu idarəetmənin strukturunun müasir dövrdə tətbiq edilməsinin qeyri mümkün, səmərəsiz edən bir sıra satışmamazlıqları vardır. Bura hər şeydən əvvəl müəssisənin fəaliyyətinə effektiv təsir etmək üçün rəhbərin hər tərəfli, çox sahəli biliyə və təcrübəyə malik olması zəruridir.

2. Funksional idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturunda müxtəlif idarəetmə funksiyaları müxtəlif bölmələrə və ya icraçılara təhkim olunur. Bu bölmə və icraçılar tabeliyində olan aşağı idarəetmə pilləsi və icraçıları üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan qərarlar qəbul edirlər, tapşırıqlar verirlər. Bu idarəetmə strukturu xətti idarəetmə strukturuna xas olan çatışmamazlıqları aradan qaldırır, yəni rəhbərdən çox sahəli bilik tələb etmir və ayrı-ayrı funksiyalar həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilir.

Funksional idarəetmə strukturunun çatışmamazlığı işin nəticələrinə görə məsuliyyətin bir çox struktur bölmələri arasında paylanması, meydana çıxan problemləri həll edilməsində operativliyin zəifləməsi və s.-dir.

Funksional idarəetmə strukturunun **mərkəzləşdirilmiş və qeyri mərkəzləşdirilmiş** alt formaları vardır. **Mərkəzləşdirilmiş** funksional idarəetmə strukturunda oxşar istehsal təsərrüfat funksiyaları bir idarəedici şəxsin tabeliyinə verilir.

Qeyri mərkəzləşdirilmiş funksional idarəetmə strukturunda müxtəlif bölmələrin fəaliyyətinin əsasını funksiyaların qarşılıqlı məhsullar nişanəsi üzrə qruplaşdırılması təşkil edir.

3. Xətti -ştab idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturu xətti və funksional idarəetmə strukturlarının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Belə ki, xətti struktur rəhbərlərinə kömək etmək üçün ixtisaslaşmış funksional bölmələr (ştablar) yaradılır və onlara bu və ya digər məsələlərin həlli həvalə edilir. Lakin bu ştablar icra

hakimiyyətinə malik olurlar, yalnız xətti rəhbərlər üçün bu və ya digər məsələnin həllinə dair layihələr və tövsiyələr hazırlayırlar. Bu idarəetmə strukturu xətti idarəetmə strukturuna nisbətən daha effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verir. Lakin bu zaman qərarların qəbul edilməsi prosesi çətinləşir, mürəkkəbləşir və funksional bölmələrin fəaliyyətinin uzlaşdırılma bilməməsi ehtimalı artır. Həm də idarəetmə problemlərinin həcmi artdıqca xətti rəhbərin işinin gərginliyi də artır.

4. Məhdud funksional strukturu. Bu idarəetmə strukturu idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin növbəti mərhələsi kimi meydana çıxmışdır. Bu idarəetmə strukturunda ştablar aşağı pillə strukturlarına müəyyən məsələlərə dair tapşırıqlar və əmrlər verə bilərlər. Bəzən ştablar yalnız xətti rəhbərlərlə, həm də aşağı pillənin müvafiq ştabları ilə əlaqəyə girə bilərlər.

5. Xətti - funksional idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturu səlahiyyətlərin və məsuliyyətin funksiya üzrə bölünməsinə, idarəetmə qərarlarının vertikal üzrə, yəni aşağı idarəetmə pillələrinin yuxarı idarəetmə pillələrinə tabe olması prinsipi üzrə qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu idarəetmə strukturu tez-tez təkrar olunan və uzun müddət dəyişməz qalan məsələlərin həlli zamanı daha effektivdir. Lakin yeni məsələlərin meydana çıxdığı zaman çevik hərəkət etməyə imkan vermir və fəaliyyətin funksiyalar arasındakı uzlaşdırılmasını çətinləşdirir.

6. Məqsədli idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturunun üstünlüyü konkret bir iş, ayıhə daxilində xətti səlahiyyətlərin bütün tamlığını əhatə etməkdir. Bu strukturun çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, çoxlu layihələr, işlər olduqda qeyri səmərəli təkrarlamalara yol verilir, çoxlu sayda mütəxəssislər cəlb olunan və gələcək perspektiv üçün tapşırıqlar hazırlayan funksional qrupun olmaması işin effektivliyini aşağı salır.

7. Layihə idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturunda bütün fəaliyyət növləri praktiki olaraq 2 qrupa: 1) strateji planlaşdırmaya, bütün növ resurslarla təmin etməyə və kadrların peşə səviyyəsinə görə məsuliyyət daşıyan **inkişaf qrupuna** və 2) tərtib edilmiş planların həyata keçirilməsinə və bütün layihənin son nəticələrinə görə

məsuliyyət daşıyan layihə qrupuna bölünür. Layihə qrupu, bir qayda olaraq, tətbiqi əhəmiyyəti olan kompleks proqramların tətbiqi üçün yaradılan müvəqqəti bölmədir.

8. Məhsul üzrə idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturu proqram-məqsədi idarəetmə strukturunun variantlarından biridir (müxtəlif proqramların idarə edilməsi üçün xüsusi, ixtisaslaşmış bölmələrin yaradılmasına əsaslanan struktur). Bu idarəetmə variantında işin, proqramın keyfiyyətlə və vaxtında yerinə yetirilməsinə görə bütün məsuliyyət proqram rəhbərinin üzərinə düşür. Bununla əlaqədar olaraq o, bütün sərəncam vermək səlahiyyətlərinə malik olur.

9. İdarəetmənin matrisa strukturu. Bu idarəetmə strukturu tipində daima fəaliyyət göstərən funksional bölmələrlə yanaşı konkret problemlərin həll edilməsi üçün müvəqqəti layihə qrupları da yaradılır. Layihə qrupları funksional bölmələrin işçilərindən formalaşdırılır və bura daxil olan üzvlər çox vaxt işlədikləri funksional bölmələrin ştatında qalır. Bu, işçi heyətinin bir layihədən başqa layihəyə keçməsi problemini asanlaşdırır və həmin işçilərdən daha yaxşı istifadə etməyə imkan yaradır. Lakin, təşkilati quruluşun ikiləşməsi, üfüqi və diaqonal əlaqələrin meydana çıxması funksional quruluşun fəaliyyət mexanizmini pozur.

10. Funksional-obyekt idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturunda funksional bölmələrin yüksək ixtisaslı və müəyyən funksional vəzifəsi olan mütəxəssislərdən biri konkret işin və ya obyektin rəhbəri seçilir. O, bu işi özünün funksional vəzifəsi ilə eyni zamanda yerinə yetirir. Bu rəhbər bölmə daxilində özünün funksional vəzifəsi çərçivəsində deyil, həm də bütün digər məsələlər üzrə həmin işin və obyektin yerinə yetirilməsinə görə başçı, rəhbər hesab edilir. O, həmin sifarişin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan bütün funksional icraçılarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və onlara rəhbərlik edir. Bununla yanaşı layihə, obyekt üzrə rəhbər digər sifarişlər üzrə siravi icraçılardır və həmin sifarişin rəhbərinin göstərişlərini yerinə yetirməlidir.

11. Koordinasiyalı və qarşılıqlı idarəetmə strukturu. Bu struktur da məqsədli idarəetmə strukturunun bir variantıdır və məqsədli idarəetmə strukturundan proqramın rəhbərinin məsuliyyət səviyyəsinə görə fərqlənir.

Koordinasiyalı idarəetmə strukturunda proqramın rəhbəri köməkçi əlaqələndirici rolunu yerinə yetirir, həm də bu zaman o, praktiki olaraq, heç bir hüquqa malik olmur və işin (proqramın) yerinə yetirilməsinə qismən məsuliyyət daşıyır.

Qarşılıqlı idarəetmə strukturunda bütün funksional idarəetmə proqramın rəhbərinə həvalə edilir, lakin o, işçilərə bilavasitə sərəncam vermək hüququna malik deyildir. Başqa sözlə desək, proqramın məzmunu, keyfiyyəti və yerinə yetirilməsi vaxtı proqramın rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir, bu proqramın yerinə yetirilməsini isə müvafiq xətti-funksional strukturun rəhbəri təmin edir.

12. Uyğunlaşdırılan (adaptasiya olunan) idarəetmə strukturu. Bu struktur **proqram bölməsindən və tərtibat (işləmə, hazırlama) bölməsindən** ibarətdir. Tərtibat bölməsinin funksiyası strateji planlaşdırma, proqram bölməsi üçün resursların və ixtisaslı kadrların hazırlanması aiddir. Proqram bölməsinin funksiyasına isə strateji planların, məhsul istehsalı və onun realizasiyasının həyata keçirilməsi və yerinə yetirilməsi aiddir. Bu idarəetmə strukturunun üstünlüyü onun çevikliyi və mütəhərrikliyidir.

13. Axtarışa yönəldilmiş (istiqamətləndirilmiş) idarəetmə struktur. Bu idarəetmə strukturunun əsas ideyası ondan ibarətdir ki, artıq istehsalı mənimsənilmiş məhsulların istehsalı və satışı cari istehsal qrupunda, yeni məhsulun istehsalı və satışı isə axtarış qrupunda birləşdirilir.

14. Bazar prinsipi üzrə təşkil edilmiş idarəetmə strukturu. Bu idarəetmə strukturu amerika alimi J.Forrester tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Qeyd edilən idarəetmə strukturu əvvəlki idarəetmə strukturları üçün xarakterik olan – «rəhbər-təbə olan» əlaqəsini tamamilə aradan qaldırır və idarəetmə strukturu sırf iqtisadi münasibət «alqı-satqı» münasibəti üzrə qurulur.

15. Divizional idarəetmə strukturu. Bu tipin həlledici nişanəsi sturuktur bölmələrinin yaradılması zamanı differensiallaşdırmanın çox variantlılığı prinsipidir.

16. «Vençur təşkilatı». İdarəetmə sturukturunun əlavə modfikasiyasını ayırmağa imkan verən əsas nişanə proqramlar, layihələr üzrə maliyyə resurslarından istifadə edilməsində, onların tətbiqi istiqamətinin dəyişdirilməsində, kadrların seçilməsində,

yerləşdirilməsində və azad edilməsində struktur elementlərinin rəhbərlərinin müstəqilliyi səviyyəsidir.

İdarəetmə orqanları kimi aşağıdakılar çıxış edir; səhmdarların iclasları, direktorlar şurası, direktorlar şurası nəzdində fəaliyyət göstərən komitələr, korporasiya başçılarının ofisləri.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

“İstehsal sferasının material resursları ilə təminatının təşkilati-iqtisadi mexanizmi” mövzusunda magistrlik dissertasiya işinin yazılışı prosesində aşağıdakı nəticə və təşkilflərə gəlmək olar:

1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılması zəruridir.

2. Müasir şəraitində istehsal sferasının material resursları ilə təminatı ilə məşqul olan MTT və satış sisteminin qarşısında duran vəzifə və funksiyaların icrası bir çox səbəblərə görə ildən-ilə çətinləşir və özünə yeni maliyyə resurslarının cəlb edilməsini tələb edir.

3. Material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikroiqtsadi şəraitə uyğunlaşması – adaptasiya olunması vacibdir.

4. İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı ilə məşqul olan maddi-texniki təchizat qurumları qarşısında əsasən aşağıdakı vəzifələr durur:

5. İstehsal texniki təyinatlı məhsullar mənşəylərinə, daşıma və saxlama formalarına, istehsal texnologiyalarına, təyinatlarına və digər əlamətlərinə görə bir-birindən fərqləndiyi kimi, onların marketinqlərində də bu fərqli cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

6. Ölkə iqtisadiyyatının dayanaqlığını və rəqabətqabiliyyətliliyi təmin etmək üçün istehsal sahələrinin maddi-texniki təminatlarını reallaşdıran zəruri strukturlar formalaşdırılmalıdır.

7. Təcrübə göstərir ki, istehsal sahələrinin material resursları ilə təchizatındövrün tələblərinə uyğundayanaqlı idarəedilməsi, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləriöz vəzifə və funksiyalarının tam yerinə yetirilməsini, o cümlədən işçi heyətlərinin fəaliyyətlərinin təşkilini, əsas fondlar və dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasını, istehsal vasitələrinə olan ehtiyaclarının planlaşdırmasını, tənzimləməsi və üzərlərində müvafiq nəzarət işlərinin təşkilini nəzərdə tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2016.- Bakı,2016, 824 səh.
2. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.-Bakı şəhəri, 4 mart 1993-cü il. № 526. (10 oktyabr 1997-ci il tarixindəki (381-I QD sayılı) dəyişiklər və əlavələrlə).- 17 s.
3. “Tender haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 1977-c ildə qəbul edilib. 2 iyul 1999-cu ildə qəbul edilib. 2 iyul 199-cu ildə həmin qanunda müəyyən dəyişikliklər və əlavələr olunub.
4. Аббасов Ч. М. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия. Баку, «Элм», 2006. -384 с.
5. Афанасенко И.Д., Борисова В.В. Логистика снабжения: Учебник для вузов.- СПб.: Питер: 2010. -336 с.
6. Axundov Ş.Ə., Axundov M.Ə. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Qısa izahlı lüğət (ikinci nəşri). Bakı Əbilov, Zeynalov və oğulları 2001. – 672 s.
7. Базелер У., Сабов З., Хайнрих И., Кох В. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и русский путь.- СПб.: Издательство «Питер», 2000.- 800 с.
8. Бродецкий Г.Л., Гусев Д.А., Улин У.А. Управление рисками в логистике: учеб.пособие для студ. высш. проф. образования / Г.Л.Бродецкий? Д.А/ Гусев, Е.А.Елин. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 192 с.
9. CəbiyevRaufMirzə oğlu. Azərbaycanabazarinfrastrukturununformalaşması və inkişafı. (Monografiya). Bakı, 2000. – 231 s.
10. Дафт Р.А. Менеджмент. -СПБ. Питер 2001.- 832 с.
11. Дэниел Джон С., Радеба Ли.Х. Международный бизнес: Внешняя среда и деловые операции. Пер. с англ., 6-е изд.- М.: Дело. -784 с.
12. Экономика предприятия: пер. с нем. М: ИНФРА. – М, 2001.- 928 с.
13. Экономика и управление в отраслях НТО. Справочное пособие / П.Н. Завлин, А.К. Казанцев, Л.С. Бляхман, В.С. Лабаков и др.; Под ред. П.Н. Завлина, А.К. Казанцева.- М.: Экономика, 1990. – 447 с.

14. Федько В.П., Федько Н.Г. Инфраструктура товарного рынка. Серия «Учебники, учебные пособия». Ростов н / Д.: Феникс, 2000.- 512 s.
15. Feyzullabəyli İ. Ə., Əlizadə A.Ş. Ticarət iqtisadiyyatı. I hissə. Ticarətin ümumi iqtisad və nəzəri məsələləri. Bakı. "Təhsil" EİM, 2002. – 304 s.
16. Ибрагимов Л.А. Инфраструктура товарного рынка.-М.: Издательство "ПРИОР", 2001, 256 s.
17. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları. Dərslik. I və II hissə. Bakı. "Təhsil" NPM, 2005.- 474 s. və - 670 s.
18. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər. (Monoqrafiya). Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008. - 340 s.
19. İmran A.M. Menecment (dərs vəsaiti).- Bakı, 2007.- 264 s.
20. İsmayil Mahmud oğlu Xeyirxəbərov. "Marketinq tədqiqatları". Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2015. - 364 s.
21. Гаджинский А.М. Логистика: Учебник для высших и средних учебных заведений. – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2004. - 430 s.
22. Гаджинский А.М. Практикум по логистике. – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2004.- 284 s.
23. Голиков Е.А. Маркетинг и логистика. М.: ИД «Дфшков и К⁰», 1999.
24. Quliyev E.N. və b. Rəqabət və marketinq. (Monoqrafiya). Bakı Biznes Universitetinin nəşri, 2012. – 157s.
25. Ламбен Жан – Жак. Менеджмент, ориентированный на рынок / Перевод с англ. Под.ред. В.Б. Колчанова.- СПб.: Питер, 2006.- 800 s.
26. Линдерс М.Р., Фирон Х.Е. Управление снабжением и запасами: Логистика / Пер.с англ. СПб.: Полигон, 1999. – 384 s.
27. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. II-го изд. – М.: Республика, 1992. - 399 s. və 400 s.
28. Manafov Q.N. Sahibkarlıq nəzəriyyəsi / Dərs vəsaiti. Bakı. "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2011. - 158 s.

29. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности: Учебник / Под ред. проф. Ю.В.Морозова, доц.В.Е. Гришиной. - 7-е изд., перераб.и доп. -М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и к^о», 2010.- 448 с.
30. Məmmədov A.T. Marketingin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2007. – 336 s.
31. Məmmədov X., Mirzəyev Ş. Marketingin əsasları. Bakı «Nurlan», 2003.-312 s.
32. Мостовая Е.Б. Основы экономической теории: Курс лекций. – М.: ИНФРА-М., Новосибирск: НГАЭ и У, 1997.
33. Неруш Ю.м. Коммерческая логистика: Учебник для вузов. – М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1997. - 271 с.
34. Осипова Л.В., Синяева И.М. Основы коммерческой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997.
35. Пересветов Ю.В., Пересветова Е.Б. Управление материальными ресурсами. Методические указания и задание к практическим заданиям.- М.: МИИТ, 2008. – 30 с.
36. Савенкова Т.И. Логистика: учеб.пособие для студентов, обучающихся по специальности «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» / Т.И.Савенкова- 6-е изд., стер.- М.: Издательство «Омега»-Л», 2011. – 255 с.
37. Стерлигова Н.К. Управление запасами в цепях поставок: Учебник.- М.: ИРФРА-М,2010.- 430 с.
38. Смирнов К. А. Нормирование и рациональное использование материальных ресурсов. М., 1990.-304 с.
39. Шмален Г. Основы и проблемы экономики предприятия: Пер. с нем. /Под ред. проф. А.Г. Поршнева. – М.: Финансы и статистика, 1996. -512 с.
40. Шрайбфредер Дж. Эффективное управление запасами / Джон Шрайбфредер; Пер. с англ.- 3-е изд..- М.: Альпина Бизнес: Букс,2008. 304 с.
41. Хазанович Э.С., Шестаков В.Н. Управление материальными ресурсами.- М.: Экономика, 1987.- 159 с.
42. İnternet resursları: www.mybntu.com

Организационно-экономический механизм материального обеспечения производственной сферы

В первой главе последовательно раскрываются концептуальные основы формирования системы управления материальными ресурсами в современных условиях. В частности обосновывается необходимость формирования системы управления материальными ресурсами в условиях рыночных отношений, приводятся возможности адаптации системы управления материальными ресурсами к условиям макро - и микроэкономики, освещается механизм действия системы обеспечения производственной сферы материальными ресурсами.

Во второй главе производится исследование и оценка системы управления материальными ресурсами производственной сферы. Здесь же раскрывается роль и дается оценка хозяйственным связям в оптимальном обеспечении данной сферы материальными ресурсами, освещается сам процесс материально-технического обеспечения производственных предприятий, анализируются показатели рационального использования материальных ресурсов в подобных предприятиях.

В третьей главе освещаются перспективы улучшения обеспечения производственной сферы материальными ресурсами. Исходя из этого, представляется разработанный рыночный механизм управления материальными ресурсами в производственных предприятиях, предлагаются варианты формирования рациональных структур обеспечения этих предприятий материальными ресурсами.

Organizational - economic mechanism of production material supply

The first chapter has consistently revealed a conceptual framework of the formation of asset management system in modern conditions. In particular the necessity of forming sitemy material management in market conditions, given the possibility of adapting material management system to the macro - and microeconomics, highlights the mechanism of action of the system to ensure the production sphere of material resources.

The third chapter outlines the prospects of ensuring production material resources. Therefore, it is the developed market mechanism asset management in manufacturing enterprises, suggested the formation of rational structures of these enterprises material resources.

The second chapter is made a study and evaluation of asset management of the production sphere. Here examines the role of economic relations and assesses the optimal provision of material resources, outlines the process production logistics enterprises, analyses the performance of rational use of material resources in such enterprises.

Quliyev Pərviz Vaqif oğlunun

***“İSTEHSAL SFERASININ MATERIAL RESURLARI İLƏ TƏMINATININ
TƏŞKILATI-IQTISADI MEXANIZMI” mövzusunda yerinə yetirdiyi
MAGİSTR DİSSERTASIYASI işinin***

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyatının bazar- kapitalist təsərrüfatçılığı sistemi kimi formalaşdırılması ümumdövlət mülkiyyətinin çoxsahəli və bərabər hüquqlu, eləcədə çoxukladlı təsərrüfat subyektlərinə çevrilməsi və yeni şəraitə uyğun dövrün tələblərinə cavab verən dövlət və təsərrüfat qurumlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu yeni şəraitdə fəaliyyət göstərə biləcək istehsal sahələrinin material resursları ilə təminatı sistemi kimi təchizat-satış strukturlarının yaradılması məqsədilə hökumətimiz müəyyən tədbirlər görmüşdür. Belə ki, 1992-ci il avqustun 21-də Prezidentin 148 sayılı sərəncamı ilə keçmiş Dövlət Maddi-texniki Təchizat Komitəsinin bazasında Maddi-Ehtiyatlar Nazirliyi yaradılmışdır. Bundan dörd il sonra isə 17 avqust 1996-cı ildə 519 sayılı yeni fərmanla həmin nazirliklə birlikdə Ticarət Nazirliyi ləğv edilmiş və onların bazasının kiçik bir hissəsində Dövlət «Azərkontrakt» Səhmdar Cəmiyyəti meydana gəlmişdir. Bu və ya digər proseslərlə əlaqədar bəzi iqtisadçı-alimlər belə hesab etməyə başlamışlar ki, güya ölkəmizdə müəssisə və təşkilatların maddi-texniki təchizatı və hazır məhsullarının satışı işləri heç kim tərəfindən təşkil edilib, planlaşdırılıb və idarə olunmur. Lakin bu heç də belə deyil, baxmayaraq ki, bu sahədə bir qədər anlaşılmamazlıq və boşluq yaranmışdır. Belə ki, hal-hazırda dövlət müəssisələri və dövlət sifarişçilərini yetirən müəssisə və təşkilatların, o cümlədən Dövlət Dəmir yolu İdarəsi, Dövlət Neft Şirkəti, Xəzər Dənizi Gəmicilisi və s. kimi sistemlərə daxil olan müəssisələrin özlərinə məxsus təchizat-satış strukturları fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı alternativ mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq fərdi təchizat və satış qurumları müstəqil və bəzi hallarda, marketinq xidməti şöbəsinin nəzdində fəaliyyət göstərirlər. Nə qədər ki, insan cəmiyyəti mövcud olacaq bir o qədərdə istehsal sferasının material resursları təminatı və bu sferanın hazır

məhsullarının satışı sistemləri də istehsal və ticarət kimi labüd olacaq və bu sahədə yerinə yetirilən elmi-tədqiqat işləri aktualıq kəsb edəcəkdir.

Təcrübədə idarəetmə, o cümlədən istehsal sferasının material resursları ilə maddi-texniki təminatı və satışı sistemlərinin effektiv idarə edilməsi, istehsal şirkətləri və firmalarının qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün çoxsaylı vəzifə və funksiyaları yerinə yetirərək, işçi heyətlərinin fəaliyyətlərinin təşkilini, əsas fondlar və dövrü vəsaitlərinin formalaşdırılmasını, planlaşdırmasını, tənzimləməsi və üzərlərində müvafiq nəzarət işlərinin və s. qurulmasını nəzərdə tutur. Bir magistr dissertasiyası işində bütün bunları tam əhatə etmək mümkün olmadığı üçün biz əsas diqqətimizi müəssisə, firma, şirkət, konsern, və s. səviyyələrdə maddi-texniki təminat (MTT) və onun məntiqi nəticəsi olan satış sistemlərinin fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar müvafiq struktur bölmələrinin yaradılması və işlək mexanizminin qurulmasında cəmləşdirmişik.

Bununla yanaşı, müasir tələbləri nəzərə alaraq, təqdim edilən magistr dissertasiyası işində elmi-nəzəri məsələlərlə yanaşı, ölkəmizdə real MTT və satış strukturları kimi formalaşmış “Azərkontrakt” səhmdar cəmiyyəti, Dövlət Satınalmaları Agentliyi və əvvəllər istehsal birliyi kimi tanınan, indiki məşhur “Azərneftkimyamaş” ASC-nin neft maşınqayırması müəssisələrinin material resursları ilə təminatı sisteminə geniş yer ayrılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi bazar iqtisadiyyatı bərqərar olmuş ölkə kimi Azərbaycan Respublikasında istehsal sahələrinin *material resursları ilə təminatının müasir təşkilati-iqtisadi mexanizmini açıb göstərərək*dən ibarətdir. Tədqiqatın qarşısında duran əsas vəzifələr isə bunlardır:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının idarəetmə sistemi və onun formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyinin aşkar edilməsi;
- material resurslarının idarəetmə sisteminin makro- və mikro iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanlarının araşdırılması;
- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizminin öyrənilməsi;

- istehsal sahələrinin material resursları ilə optimal təminatında təsərrüfat əlaqələrinin rolunun müəyyən edilməsi və onun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- istehsal müəssisələrinin maddi-texniki təminatı prosesinin təhlil edilməsi;

- istehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;

- ölkədə istehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin verilməsi.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasında istehsal sahələrinin material resursları ilə təminatı sisteminin müasir menecment və marketing prinsiplərindən çıxış edərək araşdırılması və təşkilatı-iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması məsələləridir. Bununla əlaqədar tədqiqat prosesində əsas diqqət material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarına, ölkədə bu sistemin real vəziyyətinin öyrənilməsinə və gələcəkdə daha mütərəqqi səviyyəyə qaldırılmasına yönəldilmişdir. Əsas tədqiqat obyekti kimi "Azərneft kimyamaş" ASC-nin neft maşınqayırması müəssisələri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti təbii sərvətlərin nisbətən tükənməsi şəraitində istehsal sahələrinin material resursları ilə təmin edilməsi üzrə işlək təşkilatı-iqtisadi mexanizmin yaradılması məsələlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənilməsi metodikası. Tədqiqatın artmaqda olan tələblərə cavab verməsi üçün xeyli sayda elmi - nəzəri və konkret materiallardan, əsasən də müxtəlif ölkələrdə və respublikamızda material resurslarının idarə edilməsinə, müəssisələrin maddi – texniki təchizatı problemlərinə, maddi ehtiyatların idarə edilməsi və logistik məsələlərinin həllinə həsr edilmiş elmi əsərlərdən, jurnallardan, dərsliklərdən, ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti və inkişaf meyillərini xarakterizə edən rəsmi statistik göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin yerini yetirilməsi zamanı kompleks və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı problemləri və təşkilati-iqtisadi mexanizmi müasir marketinq elminin prinsipləri və yanaşmaları tədqiq edilmişdir;

- yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının konseptual əsasları, bu sistemin makro və mikro iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları açıqlanmışdır;

- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi verilmişdir;

- istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sistemi faktoloji materiallar əsasında təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- ölkəmizdə istehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri və perspektivləri marketinq tələblərinə uyğun elmi cəhətdən kompleks araşdırılmışdır;

- aparılmış tədqiqatlar əsasında gələcəkdə ölkəmizdə istehsal yerlərinin maddi-texniki təminatının səmərəli strukturların formalaşdırılmasına dair təşkilati – iqtisadi mexanizmin variantları təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Bütün dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının həbi-strateji və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi birbaşa istehsal sferasının inkişaf səviyyəsi və material resursları ilə təminatı problemlərinin effektiv həllindən asılıdır. Təqdim edilən magistr dissertasiyasının mövzusu sözü gedən məsələlərə həsr edildiyindən, onun araşdırılması prosesində toxunulan problemlər və onların həlli yollarının göstərilməsi, eləcə də sonunda əldə edilən nəticə və təkliflər də ölkəmizin iqtisadiyyatının davamiyyətli inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Bununla yanaşı, tədqiqat prosesində son 25-30 il ərzində ölkəmizdə material resurslarının idarəetmə sistemi, eləcə də istehsal sferasının maddi-texniki resurslarla təmin edilməsinə yönəldilən praktiki təcrübələr hərtərəfli araşdırılmış, müasir baxımdan qiymətləndirilmiş və sistemləşdirilmişdir ki, araşdırılan materiallar tədqiqatçılar və praktiki işçilərin sərəncamına verilsin.

Magistr dissertasiyası işində ardıcıl olaraq material resurslarının idarəetmə sisteminin makro- və mikro-iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları aşığılanmış, istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi tədqiq edilmiş və mövcud vəziyyəti əsasən “Azərkontrakt” səhmdar cəmiyyəti və “Azərneftkimyamaş” ASC maşınqayırma müəssisələri timsalında dəyərləndirilmiş, ölkəmizin sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəetmə mexanizmi işlənilib hazırlanmış, istehsal yerlərinin material resursları ilə təminatı üzrə rəasional strukturların yaradılması üçün praktiki tövsiyyələr edilmiş və təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Təqdim edilən dissertasiya işi tərkibində giriş, 18 şəkil, 9 cədvəl, nəticə və təkliflər, eləcədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı olmaqla cəmi 90 səhifəyə yerləşən üç fəsil və səkkiz paraqrafdan ibarətdir.

Birinci fəsildə (“Müasir iqtisadi şəraitdə material resurslarının idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının konseptual əsasları”) müasir iqtisadi şəraitində material resurslarının idarəetmə sistemi və onun formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi əsaslandırılır, material resurslarının idarəetmə sisteminin makro və mikro-iqtisadi şəraitə adaptasiya imkanları göstərilir, eləcədə istehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin fəaliyyət mexanizmi əz əksini tapır.

İkinci fəsildə (“İstehsal sferasının material resursları ilə təminatı sisteminin qiymətləndirilməsi”) istehsal sferasının material resursları ilə optimal təminatında təsərrüfat əlaqələrinin rolu və onun mövcud vəziyyəti təhlil edilir, “Azərneftkimyamaş” ASC maşınqayırma müəssisələrində maddi-texniki təminat prosesləri araşdırılır, istehsal müəssisələrində material resurslarından səmərəli istifadə göstəricilərinin təhlil edilir.

Üçüncü fəsildə (“İstehsal sferasının material resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması perspektivləri”) əvvəlki fəsillərin məlumatları və materrialları əsasında konkret sənaye müəssisələrində material resurslarının bazar idarəetmə mexanizmi yeni işlənməmiş variantda təqdim edilir, fəaliyyətlərdən və problemlərdən asılı olaraq istehsal yerlərinin material resursları ilə təminatı üzrə təklif edilən rəasional strukturlar göstərilir.